

AUEZOV
UNIVERSITY
1943

«QAZAQSTANÝ»

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
РЕСПУБЛИКАНСКИЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
REPUBLICAN SCIENTIFIC JOURNAL

3 (23) 09 / 2024

Өлкей
Марғұланға
120 жыл

 НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА
LIBRARY.RU

30.01.2019 ж. тіркелген
Куәлік №17493-Ж
ISSN 2708-0897
Жазылу индексі 76112

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

М.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ М.АУЭЗОВА
M.AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN UNIVERSITY

«QAZAQTAŃY»

республикалық ғылыми журнал
республиканский научный журнал
republican scientific journal

3 (23) 09 / 2024

ШЫМКЕНТ, 2024
SHYMKENT, 2024

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің 30.01.2019 ж., №39-нқ бұйрығы бойынша «QAZAQTANY» республикалық деңгейдегі ғылыми журналы ресми ғылыми мерзімді баспасөз ретінде университеттен жылына 4 рет, әр тоқсанда: наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан айларының соңында шығарылады.

Ғылыми журналға Ақпарат және коммуникациялар министрлігінің Ақпарат комитетінде тіркеліп «Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агентігін және желілік басылымды есепке қою, қайта есепке қою туралы» 30.01.2019 ж., №17493-Ж. куәлігі берілген.

Жазылу индексі - 76112.

Ресей ғылыми дәйексөз индексі (РГДИ) базасына тіркелген (05.05.2019ж. №260 келісім-шарт).

Ғылыми журналды дайындап, жарыққа шығарушы жауапты құрылым - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының «Тарих және этнология» ғылыми орталығы

Ғылыми журнал гуманитарлық, педагогика, филология және шығармашылық салалардағы маңызды теориялық, әдістемелік, қолданбалы және сараптамалық сипаттардағы зерттеулердің нәтижесін жариялау үшін құрылды. Гуманитарлық ғылымдар бағытындағы тақырыптық рубрикалар: саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау, Қазақстан тарихы; дүниежүзі тарихы; антропология; археология; этнология; түркітану; архив ісі; музей ісі; кітапхана ісі; саясаттану; философия; мәдениеттану; заңтану; халықаралық қатынастар; экономика; әлеуметтану; өлкетану; тұлғатану; қазіргі Қазақстанның этносаяси және этномәдени процестері; педагогика ғылымдары бағытындағы тақырыптық рубрикалары: педагогика және оқыту әдістемесі; психология және инклюзивтік білім беру; филологиялық ғылымдар бағытындағы тақырыптық рубрикалар: тіл білімі және әдебиет; когнитивті аспектідегі тілді үйрену-мәдениаралық қарым-қатынастың негізі; шығармашылық бағытындағы тақырыптық рубрикалар: өнер (музыка; хореография, театр); бейнелеу өнері және дизайн (кәсіптік білім), сәулет.

На основании приказа №39-нқ от 30.01.2019 г. ректора Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова, Министерства образования и науки Республики Казахстан республиканский научный журнал «QAZAQTANY» университетом как официальное рецензируемое периодическое печатное издание выпускается 4 раза в год, ежеквартально: в конце месяцев март, июнь, сентябрь, декабрь.

Научный журнал зарегистрирован Комитетом информации, Министерства информации и коммуникаций Республики Казахстан. Получено свидетельство №17493-Ж от 30.01.2019 г. «О постановке на учет, переучет периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания».

Подписной индекс - 76112.

Зарегистрирован в базе Российской индексации научного цитирования (РИНЦ) (договор №260 от 05.05.2019 г.).

Ответственное подразделение по подготовке и выпуску журнала - научный центр «История и этнология» научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки» ЮКУ им.М.Ауэзова.

Научный журнал публикует результаты научных исследований в области гуманитарных наук, педагогики, филологии и творческих направлений, содержащие важные результаты исследований теоретического, методического, прикладного и экспериментального характера. Направление гуманитарных наук тематические рубрики: реабилитация жертв политических репрессий, история Казахстана; всеобщая история; антропология; археология; этнология; тюркология; архивное дело; музейное дело; библиотечное дело; политология; философия; культурология; юриспруденция; международные отношения; экономика; социология; краеведение; познание личности; этнополитические и этнокультурные процессы современного Казахстана; направление педагогических наук, тематические рубрики: педагогика и методика преподавания; психология и инклюзивное образование; направление филологических наук, тематические рубрики: языкознание и литература; изучение языка в когнитивном аспекте - основа межкультурной коммуникации; творческое направление, тематические рубрики: искусство (музыка; хореография, театр); изобразительное искусство и дизайн (профессиональное обучение), архитектура.

On the basis of order №39-n from 30.01.2019 G. rector of South Kazakhstan University named M. Auezov, Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan Republican scientific journal «QAZAQTANY» University as the official periodical printed publication produced 4 times a year, quarterly at the end of months March, June, September, December. The scientific journal is registered by the information Committee of the Ministry of information and communications of the Republic of Kazakhstan. Received certificate No. 17493-ж Of 30.01.2019. «On registration and re-registration of a periodical, news Agency, and online publication».

The subscription index is - 76112.

Registered in the database of the Russian science citation index (RSCI) (agreement No. 260 of 05.05.2019).

The responsible department for the preparation and publication of the journal is the scientific center «History and Ethnology» of the Scientific research Institute «Social and Humanitarian Sciences» of the M.Auezov SKU.

The scientific journal the publication of the results of scientific research in the field of humanitarian, pedagogical, philology and creative directions, containing important research results of a theoretical, methodological, applied and experimental nature. Direction of the humanitarian sciences subject headings: rehabilitation of victims of political repression, history of Kazakhstan; the world history; anthropology; archeology; ethnology; turkology; archival business; museum work; librarianship; political science; philosophy; cultural studies; jurisprudence; international wearing; economy; sociology; local history; cognition of personality; ethno-political and ethno-cultural processes of modern Kazakhstan; direction of pedagogical sciences subject headings: pedagogy and teaching methods; psychology and inclusive education; direction of philological sciences subject headings; linguistics and literature; language learning in cognitive aspect - basis of intercultural communication; creative direction subject headings art (music; choreography, theater); visual arts and design (vocational training), architecture.

«QAZAQSTAN» республикалық ғылыми журнал 3 (23) 09 / 2024
«QAZAQSTAN» республиканский научный журнал 3 (23) 09 / 2024
«QAZAQSTAN» republican scientific journal 3 (23) 09 / 2024

Меншік иесі: М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., Тауке-хан даңғылы, 5
РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

Бас редактор:

Бесбаев Ғ.Ә. - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің Басқарма төрағасы - ректор м.у.а., Физика-математика ғылымдарының кандидаты, доцент.

Жауапты редакторлар:

Боранбаев С.Р. - филология ғылымдарының докторы, доцент.

М.Әуезов атындағы ОҚУ «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының директоры;

Торғаутова Ш.А. - «Әлем тарихы» мамандығының магистрі, докторант. М.Әуезов атындағы ОҚУ

«Тарих және этнология» ғылыми орталығының басшысы

Редакциялық алқа мүшелерінің құрамы: Нұрманбетов Қ.Е. - М.Әуезов атындағы ОҚУ бірінші проректоры, з.ғ.к, доцент; Сүлейменов Ү.С. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Ғылыми жұмыс және инновациялар» жөніндегі проректоры, техн.ғ.д., профессор; Бейсенбаев С.Қ. - М.Әуезов атындағы ОҚУ «Қоғаммен байланыс және мәдениет жұмысы» жөніндегі проректоры, педагогика ғ.д., ПҒА академигі; Абшенов Х.А. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Ғылыми зерттеулер» департаментінің директоры, техн.ғ.к., доцент; Назарбек Ұ.Б. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Академиялық ғылымдар» департаментінің директоры. PhD доктор; Мырзахметов М.М. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Абайтану» ҒО басшысы, филология ғ.д., профессор; Тлеубердиев Б.М. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Қазақ тілі және әдебиет» кафедрасының профессоры, филология ғ.д.; Әлібек С.Н. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Қазақстан тарихы» кафедрасының профессоры, тарих ғ.д., ОҚУ колледжінің директоры; Қабылбекова З.Б. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Психология және арнайы педагогика» кафедрасының профессоры, ХПҒА корреспондент-мүшесі, педагогика ғ.д.; Жолдасбекова С.А. - М.Әуезов атындағы ОҚУ «Кәсіптік оқыту» кафедрасының меңгерушісі. ПҒА академигі; педагогика ғ.д, профессор; Алметов Н.Ш. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Заманауи педагогика және психология» кафедрасының профессоры, педагогика ғ.д.; Мынбаев Н. - М.Әуезов атындағы ОҚУ «Түркітану» ҒО басшысы, филология ғ.д. доцент; Султанов С.А. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Саясаттану» кафедрасының профессоры, саяси ғ.д.; Уразбаев Қ.М. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Тарих және педагогика» факультетінің деканы, филология ғ.к., доцент; Ыбырайым Ә.О. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Филология» факультетінің деканы, филология ғ.к., доцент; Тәңірберген М.Ж. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Мәдениет және спорт» факультетінің деканы, педагогика ғ.д., доцент; Сарықұлов Қ.Р. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Заңтану» факультетінің деканы, з.ғ.к., доцент; Отарбаева Г.К. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Жалпы тарих және мұражай ісі» кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.к., доцент; Авизова А.К. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Жалпы тарих және музей ісі» кафедрасының доценті, тарих ғ.к.; Қоңыратбаев О.М. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Мұхтартану» ғылыми орталығының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғ.к., доцент; Спанов М.Ж. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Философия және мәдениет» кафедрасының меңгерушісі. философия ғ.к., доцент; Турабаева Л.Қ. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Мемлекеттік тілді оқыту» кафедрасының меңгерушісі, филология ғ.к., доцент; Айдарова А.Б. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Экономика» кафедрасының профессоры, з.ғ.к.; Карбозова Г.К. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Ағылшын тіл білімі» кафедрасының меңгерушісі, филология ғ.к.; Суюбердиева А.А. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Гуманитарлық мамандықтар үшін шетел тілі» кафедрасының меңгерушісі, педагогика ғ.к., доцент; Байдуллаева Р.Ш. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Техникалық мамандықтар үшін практикалық орыс тілі» кафедрасының аға оқытушысы; Жолдасбекова Қ.Ә. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Бейнелеу өнері және дизайн» кафедрасының доценті, педагогика ғ.к.; Тұрғараев Б.Т. - «Жеті жарғы және Қожаберген жырау» халықаралық қоғамдық қайырымдылық қорының директоры, з.ғ.д., профессор; Қапалбекұлы Н. - ҚР Мәдениет және спорт Министрлігінің ЮНЕСКО қамқорлығындағы «Мәдениеттерді жақындастыру орталығы» мемлекеттік музейінің бас ғылыми қызметкері, жазушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ құрметті профессоры; Ақыш Н.Б. - ҚР БЖҒМ., Ғылым комитетінің М.Әуезов атындағы «Әдебиет және өнер» институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғ.д., профессор; Қойгелдиев М.Қ. - Абай атындағы ҚазҰПУ профессоры. «Қазақстан тарихшылары» Қауымдастығының төрағасы, тарих ғ.д., ҚР ҰҒА академигі; Қабылдинов З.Е. - Ш.Ш.Уәлиханов атындағы «Тарих және этнология» институтының директоры, тарих ғ.д., профессор; Исабек Б.Қ. - ОҚМПУ оқу және оқу-әдістемелік жөніндегі проректоры, тарих ғ.к., доцент; Рысбаева С.Ж. - ҚР Президентінің жанындағы МБА доценті, саяси ғ.к., Тұрсын Х.М. - Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ «Тарих» кафедрасының профессоры, тарих ғ.д.; Есеналиев А.Е. - Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ «Құқықтану» кафедрасының меңгерушісі. заң ғ.к., доцент. ҚР Заң ҒА академигі; Қамзабекұлы Д. - Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ проректоры. ҚР ҰҒА академигі, филология ғ.д., профессор; Жүсіп С.А. - Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ профессоры, «Алаш» мәдениет және рухани даму институтының директоры; Егембердиева С.М. - Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, «Экономика» кафедрасының профессоры, з.ғ.д., профессор; Джурсунбаев Б.А. - ТарМПУ «Қазақстан тарихы» кафедрасының доценті, тарих ғ.к., доцент; Ералин Қ. - Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ «Дизайн және бейнелеу өнері» кафедрасының меңгерушісі. ҚР Суретшілер одағының мүшесі, педагогика ғ.д., профессор; Функ Дм.А. - Томск МУ «Антропология және этнология» институтының директоры, «Сибирские исторические исследования» ғылыми журналдың бас редакторы. РҒА академигі, тарих ғ.д., профессор; Раджабов К.К. - Өзбекстан РҒА «Тарих» институтының «Кеңес дәуірі» бөлімінің меңгерушісі, тарих ғ.д., профессор; Аманжолова Д.А. - РҒА «Ресей тарихы» институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғ.д., профессор; Садыков Т. - Қырғыз МУ профессоры, филология ғ.д.; Кенан Коч - Муғла С.К. университетінің профессоры, филология ғ.д.; Мартынова Н.В. - Тынық мұхит МПУ «Өнер, жарнама және дизайн» факультетінің «Дизайн» кафедрасының доценті, педагогика ғ.к. РХӨА мүшесі;

/М.Әуезов атындағы ОҚУ, «QAZAQSTAN» республикалық ғылыми журналдың редакция алқасында мүшелердің лауазымы және жұмыс орны өзгеруіне байланысты редакция алқасының құрамына өзгертулер мен толықтыруларды енгізу туралы. 23.11.2021ж., №211-нқ бұйрығы/.

«QAZAQSTAN» республикалық ғылыми журнал 3 (23) 09 / 2024
«QAZAQSTAN» республиканский научный журнал 3 (23) 09 / 2024
«QAZAQSTAN» republican scientific journal 3 (23) 09 / 2024

Учредитель: Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент к., проспект Тауке-хана, 5
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор:

Бесбаев Г.А. - вр.и.о. Председателя правления - ректор Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова, кандидат физико-математических наук, доцент.

Ответственные редакторы:

Боранбаев С.Р. - доктор филологических наук, доцент.

Директор научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки» ЮКУ имени М.Ауэзова

Торғаутова Ш.А. - магистр по специальности «Всеобщая история», докторант. Начальник Научного центра «История и этнология».

Состав членов редакционной коллегии: Нурманбетов К.Э. - первый проректор ЮКУ им.М.Ауэзова, к.ю.н., доцент; Сулейменов У.С. - проректор по научной работе и инновациям ЮКУ им.М.Ауэзова, д.техн.н., профессор; Бейсенбаев С.К. - проректор по связям с общественностью и культурой ЮКУ им.М.Ауэзова, д.педагог.н. Академик АПН; Абшенов Х.А. - директор Департамента «Научных исследований» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.техн.н., доцент; Назарбек У.Б. - директор департамента «Академические науки» ЮКУ им.М.Ауэзова, доктор PhD; Мырзахметов М.М. - руководитель научного центра «Абайтану», ЮКУ им.М.Ауэзова, д.филолог.н., профессор; Тлеубердиев Б.М. - профессор кафедры «Казахский язык и литература» ЮКУ им.М.Ауэзова, д.филолог.н.; Алибек С.Н. - профессор кафедры «История Казахстана» ЮКУ им.М.Ауэзова, д.ист.н., директор колледжа ЮКУ; Кабылбекова З.Б. - профессор ЮКУ им.М.Ауэзова, заведующий кафедрой «Психология и специальная педагогика», член-корреспондент МАПН, д.педагог.н.; Жолдасбекова С.А. - заведующая кафедрой «Профессиональное обучение» ЮКУ им.М.Ауэзова, Академик АПН, д.педагог.н., профессор; Алметов Н.Ш. - профессор кафедры «Современная педагогика и психология» ЮКУ им.М.Ауэзова, д.педагог.н.; Мынбаев Н. - руководитель НЦ «Тюркология» ЮКУ им.М.Ауэзова, д.филолог.н., доцент; Султанов С.А. - ЮКУ им.М.Ауэзова, профессор кафедры «Политология», д.полит.н.; Уразбаев К.М. - декан факультета «История и педагогика» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.филолог.н., доцент; Ыбырайым А.О. - декан факультета «Филология» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.филолог.н., доцент; Танирбергенов М.Ж. - декан факультета «Культура и спорт» ЮКУ имени М.Ауэзова; доктор педагог.н., доцент; Сарыкулов К.Р. - декан факультета «Юриспруденция» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.юрид.н., доцент; Отарбаева Г.К. - заведующий кафедрой «Всеобщая история и музейное дело» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.ист.н., доцент; Авизова А.К. - доцент кафедры «Всеобщая история и музейное дело» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.ист.н.; Коньратбаев О.М. - ведущий научный сотрудник НЦ «Мұхтартану» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.ист.н., доцент; Спанов М.Ж. - заведующий кафедрой «Философия и культура» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.философ.н. доцент; Турабаева Л.К. - заведующая кафедрой «Обучение государственному языку» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.филолог. наук, доцент; Айдарова А.Б. - профессор кафедры «Экономика» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.э.н.; Карбозова Г.К. - Заведующий кафедрой «Английское языкознание» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.филолог.н.; Суюбердиева А.А. - заведующий кафедрой «Иностранный язык для гуманитарных специальностей. ЮКУ им.М.Ауэзова, к.педагог.н., доцент; Байдуллаева Р.Ш. - старший преподаватель кафедры «Практический русский язык для технических специальностей» ЮКУ им.М.Ауэзова; Жолдасбекова К.А. - доцент кафедры «Изобразительное искусство и дизайн», ЮКУ им.М.Ауэзова, кандидат педагог.н.; Турғараев Б.Т. - директор Международного общественного благотворительного фонда «Жеті жарғы и Кожабеген жырау», д.ю.н., профессор; Капалбекулы Н. - главный научный сотрудник Государственного музея «Центр сближения культур» под эгидой ЮНЕСКО Министерства культуры и спорта РК; писатель, почетный профессор ЮУ им.М.Ауэзова; Акыш Н.Б. - главный научный сотрудник Института «литература и искусство» им.М.Ауэзова Комитета науки МОН РК, д.филолог.н., профессор; Койгелдиев М.К. - профессор КазНПУ им.Абая, председатель Ассоциации «Историки Казахстана», д.ист.н., академик НАН РК; Кабылдинов З.К. - директор Института истории и этнологии им.Ч.Ч.Валиханова, д.ист.н., профессор; Исабек Б.К. - проректор по учебной и учебно-методической работе ЮКГПУ, к.ист.н., доцент; Рысбаева С.Ж. - доцент Академии ГУ при Президенте РК, к.полит.н.; Турсун Х.М. - профессор кафедры «История» МКТУ им.Х.А.Ясауи, д.ист.н.; Есеналиев А.Е. - заведующий кафедрой «Правоведение» МКТУ им.Х.А.Ясауи, к.ю.н., доцент. Академик АЮН РК; Камзабекулы Д. - проректор ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, академик НАН РК; д.филолог.н., профессор; Жусуп С.А. - профессор ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, директор Института культуры и духовного развития «Алаш»; Егембердиева С.М. - директор ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, профессор кафедры «Экономика», д.э.н., профессор; Джурсунбаев Б.А. - доцент кафедры «История Казахстана» ТарГПУ, к.ист.н.; Ералин К. - заведующий кафедрой «Дизайн и изобразительное искусство» МКТУ им.Х.А.Ясауи, член Союза Художников РК, д.педагог.н., профессор; Функ Д.А. - директор Института «Антропология и этнология» Томского ГУ, главный редактор научного журнала «Сибирские исторические исследования». Академик Российской академии наук, д.ист.н., профессор; Раджабов К.К. - заведующий отделом «Советской эпохи» института «История» АН РУзб, д.ист.н., профессор; Аманжолова Д.А. - ведущий научный сотрудник Института «История России» РАН, д.ист.н., профессор; Садыков Т. - д.филолог.н., профессор Кыргызского ГУ; Кенан Коч - профессор университета Мугла Сыткы Кочмана д. филолог.н.; Мартынова Н.В. - доцент кафедры «Дизайн» факультета «искусство, реклама и дизайн» Тихоокеанского ГПУ, к.педагог.н., доцент. Член РАН Искусств.

М.Әуезов атындағы ОҚУ, «QAZAQSTAN» республикалық ғылыми журналдың редакция алқасында мүшелердің лауазымы және жұмыс орны өзгеруіне байланысты редакция алқасының құрамына өзгертулер мен толықтыруларды енгізу туралы. 23.11.2021ж., №211-нқ бұйрығы/

ISSN 2708-0897

@Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауэзова, 2024

**ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
DIRECTION OF THE HUMANITARIAN SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

МРНТИ: 03.20

<https://orcid.org/0000-0001-5853-3879>

Торғаутова Ш.А.*

докторант специальности 8D01601 - «Подготовка педагога истории»
ЮКПУ им.О.Жанибекова, Шымкент, Казахстан
начальник Научного центра «История и этнология» ЮКУ им.М.Ауэзова.
Шымкент, Казахстан

**СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВОЙ СТАТУС КАЗАХСКОЙ ДЕВУШКИ И ЖЕНЩИН
ПО СВОДУ ЗАКОНОВ 1885 ГОДА «ҚАРАМОЛА ЕРЕЖЕСІ»**

***Автор - корреспондент: torgautova82@mail.ru**

Аннотация: автором проводится исследование одной из малоизвестных страниц в истории Казахской государственности - правовой статус девушек и женщин по своду законов «Қарамола Ережесі», принятого в 1885 году. Закон вышел спустя почти полтора века после законов Тауке хана «Жеты жарғы» начале XVIII вв. Учеными Казахстана ранее была проведена работа по переводу исторического источника на русский язык, подготовлены хрестоматия и краткий комментарий по структуре сводов законов. В изучении будут применены методы причинно-следственных связей предпосылок возникновения данного свода законов, историографический и источниковедческий обзор, роль биев и духовенства на социально-экономическое и общественно-политическое развитие права по отношению к женщинам, влияние на социально-имущественные права казахской девушки и женщины, роль родовых связей и общины, проникновение и русского чиновничьего аппарата в текстах их роль, значение. Применяются метод анализа и синтеза, обобщение полученных данных во взаимосвязи «Әдет» и мусульманского права «шариат» по отношению социально-правового статуса женщин, субъективные причины причастности к составлению статей Абая (Ибраһима) Құнанбайұлы в качестве «почетного казаха» Семипалатинского уезда.

Ключевые слова: бий, «Қарамола ережесі», «почетный казах», право, обязанности казахской девушки и женщины, Абай

FTAXP: 03.20

<https://orcid.org/0000-0001-5853-3879>

Торғаутова Ш.А.*

8D01601 - «Тарих педагогтарын даярлау» мамандығының докторанты,
Ө.Жәнібеков атындағы ОҚПУ. Шымкент, Қазақстан
«Тарих және этнология» ғылыми орталығының басшысы.
М.Әуезов атындағы Шымкент, Қазақстан

**1885 ЖЫЛҒЫ «ҚАРАМОЛА ЕРЕЖЕСІ» ЗАҢ ЖИНАҒЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚ ҚЫЗДАРЫ МЕН ӘЙЕЛДЕРІНІҢ
ӘЛЕУМЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ**

***Автор - корреспондент: torgautova82@mail.ru**

Түйін: автор қазақ мемлекеттілігі тарихындағы аз танымал беттердің бірі - 1885 жылы қабылданған «Қарамола Ережесі» заңдар жинағы бойынша қыздар мен әйелдердің құқықтық мәртебесін зерттеуді жүргізеді. Қазақстан ғалымдары бұған дейін Тарихи дереккөзді орыс тіліне аудару бойынша жұмыс жүргізіп, заңдар жинағының құрылымы бойынша хрестоматия мен қысқаша түсініктеме дайындаған болатын. Зерттеуде осы заңдар жинағының пайда болу алғышарттарының себеп-салдарлық байланыстарының әдістері, тарихнамалық және деректанулық шолу, билер мен дінбасылардың әйелдерге қатысты құқықтың әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси дамуындағы рөлі, қазақ қызы мен әйелінің әлеуметтік-мүлкітік құқықтарына әсері, рулық байланыстар мен қауымның рөлі, орыс шенеунігінің енуі мен енуі қолданылатын болады мәтіндердегі аппараттың рөлі, маңызы. Семей уезінің «құрметті қазақ» атағында Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының заңнаманы жасауға қатысудың субъективті себептері, әйелдердің әлеуметтік-құқықтық мәртебесіне қатысты «Әдет» пен «шарифат» мұсылман құқығының өзара байланысында алынған деректерді талдау және синтездеу әдісі қолданылады.

Кілт сөздер: би, «Қарамола ережесі», «құрметті қазақ», қазақ қызы мен әйелінің құқығы, міндеттері, Абай

IRSTI: 03.20

<https://orcid.org/0000-0001-5853-3879>

Torgautova Sh.A.*

doctoral student of the specialty 8D01601 - «Teacher training of History» O.Zhanibekov SKPU.
Shymkent, Kazakhstan

head of the Scientific Center «History and Ethnology» M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

**SOCIAL AND LEGAL STATUS OF KAZAKH GIRLS AND WOMEN
ACCORDING TO THE CODE OF LAWS OF 1885 "KARAMOLA YEREZHESI"**

***Correspondent author:** torgautova82@mail.ru

Abstract: The author conducts a study of one of the little-known pages in the history of the Kazakh statehood - the legal status of girls and women according to the code of laws «Karamola Yerezhesi», adopted in 1885. The law was issued almost a century and a half after the laws of Tauke Khan «Zhety Jargy» at the beginning of the XVIII century. Scientists of Kazakhstan have previously carried out work on translating the historical source into Russian, prepared a textbook and a short commentary on the structure of the codes of laws. The study will use methods of causal relationships of the prerequisites for the emergence of this set of laws, a historiographical and source-based review, the role of biys and clergy on the socio-economic and socio-political development of law in relation to women, the impact on the socio-property rights of the Kazakh girl and woman, the role of family ties and communities, the penetration of Russian officialdom the apparatus in the texts has their role and meaning. The method of analysis and synthesis, generalization of the data obtained in the relationship of «Adet» and Muslim law «Sharia» in relation to the socio-legal status of women, subjective reasons for the involvement of Abai (Ibrahim) Kunanbayuli in the compilation of articles as an «honorary Kazakh» of Semipalatinsk county are used.

Keywords: biy, «Karamola yerezhesi», «honorary Kazakh», law, duties of a Kazakh girl and woman, Abai

Введение

С периода истории возникновения официально Казахской государственности в XV веке, казахское общество было и остается одним из толерантных государств. Взгляды и ценности сформировались еще с традиций, обычаев отраженного в «Әдет» обычным праве Казахской степи, передававшегося из поколения в поколение и впитавшего в себя исламизацию и тюркские элементы всей разнообразной Евразийской цивилизации.

Сегодня каждый элемент развития определенного общества, в цивилизационном развитии и государственном основании в целом, имеет свои глубокие корни, которые основываются на общечеловеческих принципах развития, нормы поведения, обычное

право или законодательные акты, сложившиеся в большом историческом процессе как правило дают информацию о нормах жизнедеятельности и поведения изучаемого периода истории, имеют свои предпосылки возникновения, причинно-следственные связи с актами права прошлых лет, дают общую закономерность политического, правового, социально-экономического и культурного процесса исследуемого периода государства. Многие компоненты и атрибуты духовных и материальных ценностей, вытекающие права и культура, естественным образом сформировались в процессе хозяйственного уклада, традиционного взаимодействия обычаев внутри родовых отношений, наложило свой отпечаток на норму правил поведения рода, общины, народа, страны.

Права и обязанности на протяжении многих веков прописывались в сводах законов, которые сегодня влияют во взаимоотношениях народа между собой, за пределами культурного ареала, некоторые из них трансформируются в правовых кодексах на современном этапе.

Источниковедческий анализ

В 2023 году учеными проведена работа по изучению малоизвестных страниц в истории Казахской государственности, малоизученного учеными, не только зарубежья, но и самого Казахстана - Положение «Қарамола Ережесі», свод законов принятый в 1885 году. Свод законов был переведен уже и на русский язык, выпущена хрестоматия с полным текстом статей на русском языке, даны краткие комментарии.

Положение было составлено в местности Қарамола на реке Шар, Семипалатинского уезда на съезде биев и «почетных казахов», а также при участии представителей российского чиновничьего аппарата в Казахстане на тот период, состоит из 74 статей, в последней 74-й статье записаны фамилии составителей. Статьи дают ценную информацию для анализа того или иного вопроса в хозяйственной, социально-экономической, политической, правовой и культурной жизни казахского народа конца XIX века, а конкретно северо-восточной, восточной на тот период сформированных российским генерал-губернаторствами волостей, уездов Казахстана[1,160].

Законы переплетают в себе элементы казахского обычного права, использование некоторых элементов исламского права «шариат», использование специфической казахской терминологии в отношении животных, архаических слов и словосочетаний. Необходимо отметить, что упоминаются в документе и русские чиновники и их обязанности Российской империи, из-за прямого соприкосновения с русскими и с местным населением проводимой политики внутренней колонизации.

Данный свод законов от 1885 года, составлен и записан на казахском языке с использованием арабской графики. Штатным переводчик канцелярии Семипалатинской области Асановым был осуществлена работа по письменной фиксации данного документа, который в последствии по распоряжению военного генерал-губернатора Циклинского Семипалатинской области от 14 февраля 1886 году №1546 был отпечатано в типографии императорского университета в г.Казани (Татарстан) Российской империи.

В фонде музея Абая Центрального государственного архива Казахстана также хранился один экземпляр документа, переданный еще в небольшой брошюре в известным казахским писателем Габитом Мусреповым, с письмом - Сапару Байжанову. Здесь он пишет: «Сапар, я направляю постановление, принятое в 1885 году на заседании (бес дуанның) в переводе с персидского государственного совета пяти округов», один экземпляр в виде переплетенной небольшой брошюры, далее: «...кому-то, кто знает по старинке, скопируешь с новым алфавитом (копию, наверное, стоит присмотреться...». «...получил благодарность Абая» с напутствием стоит взять и оригинал из архива Казанского университета. «...Это очень значимая вещь, было бы большим трудом, если бы она была напечатана на обоих языках...». «...В других соседних странах такой закон не принят...». В 1959 году сделал уже машинописную копию на кириллице сотрудник

Академии наук КазССР К.Кантарбайұлы[1,162].

В 2019 году группа ученых государственного заповедника «Жидебай-Борили» г.Семей, находясь в научной командировке в библиотеке имени Н.И.Лобачевского Казанского государственного университета в Татарстане Российской Федерации, нашли редкий и уникальный исторический источник - «Ереже» - «Положение». Документ является весьма ценным, сотрудники библиотеки по звонили лишь снять фото.

Рисунок - 1. Фрагмент из фотодокумента «Положение» 1886 года, сотрудниками государственного заповедника «Жидебай-Борили» г.Семей, находясь в научной командировке в библиотеке имени Н.И.Лобачевского Казанского государственного университета г.Казань в Татарстане Российской Федерации

Рисунок - 2. Уникальная фотография портрет 23-летнего Абая было заснято Исааком Кеслером, омским фоторгафом, владельцем фотомастерской и книжным магазином в 1868 году, с подписью «Сын Кунанбая - Абай». Найдена ученым этнографом и археологом Алькей Маргуланом в одной из библиотек г. Ленинграда в 1970 году, не афишировалась в советский период. В 2020 году портрет был опубликован после предоставления Данель Маргулан и напечатан в статье Тимура Устемирова на сайте QAZAQUNI.

Документ зафиксировал имя, а также уникальные факты о общественно-политической и правовой деятельности Абая (Ибраһима) Құнанбайұлы, которые не могут быть оставлены без внимания научного общества Казахстана и мировой общественности в целом. Данные открывают путь к новым исследованиям и формируют оценку также и законотворческой деятельности великого просветителя, мыслителя, поэта и уже законотворца, государственного деятеля и дипломата - в статусе «почетного казаха».

Первые результаты по исследованию законодательного акта внедрены для ознакомления и изучения студентам в курс предмета «Абайтану», как один из значимых в системе исторических законодательных источников Казахстана.

Необходимо отметить, что данный документ требует детального анализа, можно остановиться на ряде его важных моментов, в которых даны статьи и права обычаев ближе к принципам современных, так называемых «третейских» судов и международного арбитража, предусматривающих возможность согласия сторон о месте рассмотрения спора, о праве, рассматриваемом на основании спора в государственном суде.

Помимо слушания показаний свидетелей, в соответствии с положениями ряда статей суд также разрешил такие доказательства, как приведение к присяге. Гуманистический характер законов Абая и его современников, биев и почетных граждан отражен в ряде статей. Положение направлено на воспитание населения и стимулирование его оказания взаимопомощи, оказания помощи в трудной ситуации. Этот нормативный документ должен был защищать казахский народ от угнетения царской администрации, привлекать мулл в качестве праведных судей вести «киргизские» метрические книги, привлекать посредников-свидетелей, суд присяжных. В целом, приведенные многие и другие положения разработанного правового документа Абая и его сподвижниками способствовали решению комплексных задач по урегулированию возникавших социальных споров на тот исторический период, показали сплетение отдельных норм нравственного права и российского законодательства, а также дали информацию о потенциале нравственных норм, общих представлений о справедливости народа.

Рисунок – 3. Дж.Аткинсон. Момент рассмотрения бием судебного дела XIX в.

В документе одну важных отраслей кроме прав и обязанностей судей-биев, имеют представители духовенства - муллы, отражены острые вопросы о земле, штрафы за преступлений и наказаний «күн», виды уплаты штрафов, отдельно записаны права сирот, несовершеннолетних, людей взрослого поколения, а также отдельный интерес представляет статьи по праву и обязанностям казахской девушки и женщин в различных семейно-бытовых и социальных ситуациях. В истории всех государств мира роль женщины имеет место, которая является несомненным показателем высокой морали, воспитания и нравственности, особой ценностью семьи и общества.

Рисунок - 4. Поляков И. С. Семья в Семипалатинской области в традиционных костюмах. Казахстан, Семипалатинская обл. 1879 год.

Историографический анализ

Уровень и степень исследованности данного исторического источника, с учетом принципов историзма, дает анализ исторически значимого документа по цепочке норм обычного права казахского традиционного общества на период конца XIX века, конкретно 1885 года, переплетением новых общественных и дипломатических отношений Казахстана и России, уже и в бытовых, социально-экономических, земельных, национальных отношениях, анализа влияния «шариата» исламского права.

Исследование несомненно представляет интерес для широкого круга ученых - историков, этнографов, лингвистов, культурологов, правоведов, политологов, мусульманского духовенства, так как представляет весьма редкие данные о правовой структуре исследуемого периода, историко-этнографические данные по изучению общественно-политической, социально-экономической, культурно-исторической структуры казахского общества в целом конца XIX века.

«Ереже» было принято на реке Шар в местности Қарамола около 70 км от Семипалатинской области на обширном съезде около 100 биев, волостных правителей, аульных старшин и простых граждан, отсюда и было дано название документу - «Қарамола Ережесі» отмечает Коншин Н.Я. в 1927 году в своей статье, «Что могут дать Семипалатинские архивы для краеведения», вышедшей в XVI выпуске «Записок Семипалатинского отдела Географического Общества за 1927 год» [2,193]. Эта бесценная находка, проливает новый свет на некоторые аспекты становления казахстанской демократии тех лет, а также глубже дает возможность изучить творчество и государственную деятельность Великого Абая.

Интересен тот факт, что закон принят спустя почти полтора века после законов Тауке-хана «Жеты жарғы» принятого еще в начале XVIII в., несомненно был долгожданным среди народа, так как ранее еще Ш.Уалиханов упоминал в своих исследованиях, что необходима судебная реформа и принятие новых мер по земельным вопросам, усовершенствование законодательных актов, и тем самым урегулирование взаимоотношений среди представителей родовой знати и простых граждан по вопросам происходящих правонарушений[3,131].

«Эреже» так называемое Э.А.Масановым отражало новые термины и взгляды, имело правовую основу, составляло свыше 90 статей, имело огромную историческую ценность. Несомненно для всего научного сообщества, сегодня оно также не теряет своей актуальности и имеет в целом особое место в правовом, этнографическом, историческом и культурном значении развития казахской народности мировой истории[4,26].

Российский историк, этнограф В.Радлов, отмечал, что казашка была более свободна в общении с мужчинами, чем калмычка или даже русская. А.Диваев отмечал ее 18-летний возраст, как уже «старая дева», ее целомудрие, ее ценность в объединении двух родов[5,19].

Гродеков Н.И., также упоминает в своих исследованиях о суде казиев 1886 года, то есть после принятия «Қарамола ережесі», 1885 году, обнародованного в 1886 году как - народный суд. Если в 1867 г., некоторые права, особенно касательно женщин и их принадлежность к роду была отдана на право к уездному начальнику, то далее семейные и брачные отношения были изъяты из ведения русской администрации и вновь переданы биям, и выборным судьям отраженные в «Қарамола ережесі».

Впоследствии эти идеи нашли свое отражение уже в идейных программных документах алашординцев - А.Букейханова, А.Байтурсынова, Ш.Кудайбердыұлы, М.Дулатова, М.Ауезова и др., преставителей национальной интеллигенции в начале XX века. В результате письменно эти идеи будут отражены уже в следующем правовом документе «Қазақ Елі» - первой казахской Конституции, созданный в 1911 году по поручению основателя и одного из лидеров «Алаш» А.Букейханова, общественного

деятеля, востоковеда и публициста Барлыбека Сыртанова[6,2].

Цель данного исследования - исследование социально-правового статуса казахской девушки и женщин по статьям закона «Қарамола ережесі»,

Задачи исследования - изучение количества статей посвященных правам и обязанностям казахской девушки и женщины, истоки правовой и социально-культурной роли и значимости казахской девушки и женщины, а также вдовы в казахской родовой общине, имущественные положение, наказания за совершенные правонарушения.

Методы исследования

- источниковедческий и историографический анализ, комментирование текстов источника, выяснение истории возникновения документа, исторические предпосылки, его подлинность, значимость и историческая важность и актуальность на современном этапе;

- сравнительный анализ, сопоставление с другими похожими правовыми актами исследуемого периода и относительно к тому времени права и обязанности на примере узбекских, киргизских, туркменских девушек и женщин, соприкасаемого законодательного процесса двух стран, по сравнению со средне- и центральноазиатскими странами, в условиях Российского подданства, но упоминание Г.Мусрепова о том, что «...в других соседних странах такой закон не принят...», могут конечно же ставить уже под особый правовой статус «Қарамола ережесі», а также в тот период казахской девушки и женщины;

- синтез, выявление схожих и отличительных черт права от принятых уставов и законов в этот период российским законодательством;

- изучение статей в отношении девушки и женщин, их комментирование, изучение регулирования имущественных отношений, связанных с обязанностями и правами, в зависимости от возраста и рода происхождения наказаниях при совершенных преступлениях, роль и значение биев, мусульманского духовенства, как регулирующего органа социально-бытовых, имущественных споров среди населения.

- обобщение полученных данных, подведение итогов по исследованному материалу, ознакомление, оценка историко-культурной, этнографической и правовой значимости для казахской истории, народа и государственности в целом, распространение и введение новых данных в учебные процессы гуманитарных дисциплин, на примере - дисциплин «История Казахстана», «Этнология», «История государства и права», «Основы права», «Абайтану».

Теоретический анализ

Составители текста законодательного акта «Қарамола ережесі» от 1885 года, посвятили ряд вопросов по отношению к женской половине родовых общин. Положение и правовой статус их отдельно был подчеркнут, значит женщина, особенно в раннем возрасте еще не замужняя, и вдова находились в почете и уважении. Казахское ханство на период 1885 года, полностью перешло в подданство Российской империи как внутренняя колония, в которой начали повсеместно ощущаться новые порядки правления, без ханской и султанской власти. Образованные генерал-губернаторства, а в них волости, уезды, ауылы, имели своих управленцев - волостных, уездных начальников, аульных страшин. На период принятия законодательного акта отражены влияние указанных чиновников, однако в качестве наблюдателей или обеспечивающих в особо крайние моменты судебного процесса (нежелание подчиниться суду биев, невозможность приезда на суд из-за состояния здоровья, обеспечение правильного проведения процедур судебного процесса, обеспечение порядка при выявлении правонарушения).

По мотивам художественного произведения романа-эпопеи «Путь Абая» Мухтар Ауэзов показывал многие факты беззакония на период второй половины XIX века,

царившего в казахских родовых общинах, где имущественно богатый член общины, за невыплаченные долги, нарушение границ пастбищ, за не выполнение условий договоров, в них часто были и договоры и о сватовстве, собирал наемных воров - «барымташы», которые могли угнать скот, либо повредить засеенные поля, выжечь траву на пастбищах, то есть и нанести ответный посыл наказание должнику, лишив его части имущества, средств существования, самовольно забрав якобы принадлежащее ему по праву имущество[7,21].

Таким образом, он совершал сам суд, не обращаясь к старейшинам рода, либо суд биев. Бии, муллы, местная знать не могли справиться с этими явлениями, так как вольные богачи обращали свой взор на исторически сложившиеся в казахской земле обычаи и традиции, такие факты конечно же нашли свое отражение с периода завоевательных походов монголов, далее джунгар, а к XVIII-XIX веку сводили к внутренним войнам между родами. Эти факты наносили сильный урон хозяйству родовых общин, проводились методы выплаты долгов целым родом, не взирая на факт богатый или бедный сородич, выплата происходила с каждой семьи. То есть своеобразные «жылу» помощь родственнику в трудные для него время, появилась также и по вышеуказанным фактам. Такие действия во второй половине XIX века стали уже фиксироваться российскими чиновниками местных уездов и волостей, требовавших от биев, мулл, почетных граждан родовых общин оказывать влияние на прекращение и принимать меры по их искрению. Свод законов на съезде биев в 1885 году, был принят исходя из этих причин, где бии, старшины рода, местная знать, муллы, простые граждане, страдавшие от вредоносных, бесчинствующих сородичей, хотели установить закон. В частности нужны отметить, что многие вопросы, казахи должны были решить сами, «без вмешательства других народов», справедливо и честно, возможно это предусматривало не нарушать законы казахского обычного права «Әдет» и «шариат», либо предотвращать наказаний со стороны колониальной власти, так как там хватит и уездных казахов «ояздағы қазақтарда жетеді».

Текст статей - 26, 27, 30, 31, 42, 43, 48, 49, 50, 51, 62, 66, 73 посвящен социально-правовому статусу женской половины родовых общин. В них отражаются разные стороны их положения и в обществе, строго регламентированы их имущественное положение, права по состоянию старшинства или вдовьего положения, сакральное и бережливое отношение к недостигшим совершеннолетия девушкам, девушке-сироте, женам, а также наказание в содеянном преступлении, отмечается выбор за ней решения при предложенному браку за нездорового мужчину, отношение сородичей или сватающейся стороны к несостоявшейся свадьбе, особое и даже почетное отношение к вдове, а также гуманизированное решение при совершении преступления женщиной или девушкой. Некоторые споры по имуществу вдовы, с учетом срока давности (более 40 лет) могли быть разрешены прощением. Спор по имуществу вдовы наступал после годовщины серти мужа. Она имела право и не выходить замуж, если того не желала.

Основа всей хозяйственной деятельности кочевого народа и также мерилom в штрафах за наказание, то есть многим вопросам имущественных вопросов был скот (верблюды, крупный и мелкорогатый скот). Особенное и святое отношение имела к ней являлась земля, особенно пастбища, сезонные выпасные стойбища (қыстау, жайлау, көктеу, күздеу). Тем не менее женская половина, была ниже по сравнению с мужчиной. Эти условия были под влиянием мусульманского права «шариат», где многие вопросы касаемых женщин всегда был ниже социального статуса мужчины[8,11].

Однако есть, статьи где факты при совершении преступлений со стороны женщины, если даже она совершила его, суд мог отдать преимущество ее стороне, так как она считалась беззащитной, слабой, отвечал в большой степени мужчина, или его сородичи. Женщина была защищена от «қысым» давления и угроз.

Отношение к женщине оставалось по мнению сородичей как - беззащитной, почтительно и уважительно. Девушка от ее рождения, в период совершеннолетия была

обеспечена своим имуществом, в основном по данному закону за ее правом было решение выйти замуж ей за мужчину, который ей не нравился, по каким либо признакам или нет. Конечно же, ее роль при выходе замуж было очень ответственна, ведь от нее зависело благое ею приносимое в род мужа духовного и материального богатства. Чем богаче, здоровее, знатнее была девушка, тем она была и ценнее.

Факты владения женщиной своим приданным и имуществом, оставшегося женщине после смерти мужа, даже если она была бездетна, строго отслеживалось на предмет правильного использования ею, так как эти меры предписывалось в мусульманском праве – шариат, записанные в сурах священной книги Коран, как к беззащитной, требующей к ней оберегающего внимания. На предмет деления ее имущества детям, после ее желания вновь выйти замуж, то отмечены текст, где она получает лишь 1/8 часть скота, если бездетна, 1/6. Дети, мальчики оставались на попечение в роду у мужа, а девочки по оставались обязательно с матерью, по желанию в роду мужа.

Правонарушения касающихся ее незаконного присвоения ее имущества сородичами, если она овдовела, наказывались, строго регламентировалась выплата за причиненные обиды, например изнасилование несовершеннолетней «бәліғат жас» девушки, выплачивалась 1/3 части «калың мал» скота, приравненного к выкупу невесты, в зависимости какой социальный статус имела девушка, выкуп мог быть разнообразным видом скота. Изнасилование женщины каралось выплатой приравненной к от «1 тоғыз» - девять видов скота, до девяти «3 тоғыз». Закон предусмотрел выплату «күн» - половина от цены мужчины, за ее преднамеренное убийство «әдейі қастандықпен өлтірілген». Выплата штрафа при несчастном случае «оқыстан өлгенге» не производилась. Девушка-сирота, также была в особом статусе, ее также старались оберегать, это прослеживается ее упоминанием в своде законов, а также ее наследства, при выходе замуж.

Строго порицались незамужние отношения девушки и ее намерения быть свободной от рода, также строго наказывались измена жены и мужу, которая привлекла ее к измене целым традициям и обычаям старшего поколения, приведившее к позору всего рода. За склонение мужчиной ее к прелюбодеянию женщины «ойнас» небрачные отношения приводило к наказанию в равных мерах побоями кнутом «камшы», дубиной «дүре соғу», решенные на суде биев, по согласованию и извещению родителям обеих сторон. По своду права отмечены случаи когда крали замужнюю женщину, но ее к суду не привлекали, тем самым она сама себя наказала, лишилась защиты сородичей и своих родственников. Равноценно отказа от традиций и обычаев рода, духовному самоубийству, как такового такие женщины не возвращались даже и в свой род. На примере это могло даже лишения ее материнской прав, отлучения от нее детей, объясняя ее нечуждость к роду. Такой факт отношения к девушке и ее статусу объяснял ее значимость, ценность, важность и особую роль в казахском обществе. Такие данные приводит и Н.Маковецкий - местный русский врач.

Законом предусматривались и разводы между мужем и женой, по состоянию здоровья мужа, его согласию. Также были и размолвки невесты и жениха, по возрасту если жених был на 9 лет старше девушки (по «шариату» желательна разница 7 лет), если не мог предоставить во время выкуп за невесту, при разоблачении его негативно влияющих на общество поступки, либо лишенный за совершенное преступление свободы.

Свадебные обряды - обряд бракосочетания «неке қию» обязательно совершался муллой, и «құйрық бауыр жескен соң», то есть обряд поедания бараньего мяса, а конкретно части курдюка и печени, символизировавших богатство, изобилие, развитие и рост родственных связей, дружбу родов и общин имел свой официальный статус. Нарушение этого священного для казахского народа обряда, нередко приводило к разрыву отношений между будущими родственниками, междоусобными войнами, иногда и влекло за собой преступления.

Рисунок - 5. Дудин С. М. Богатые жених и невеста. Казахстан, Семипалатинская обл. 1899 г.

Сегодня в наши дни дарение виновникам торжества «шапана и лошади» на свадебных и именитых торжествах, в тот исторический период имело и другие цели - выражало покрыть таким образом вину перед обиженным «ат-шапан» обрядом, или выплату штрафа, тем самым выражая ему моральную поддержку и удовлетворение его обиды и подъем духа перед родными. Символическое отношение к лошади и ее значение в социально-нравственном и хозяйственном быту кочевников-казахов, а также как одного из священных видов скота, выражалось и при дарении как наилучшего вида подарка.

Результаты и обсуждение

При комментировании статей, привлечены проведенные ранее исследования, по которым, можно дать оценку и сравнительный анализ социального положения казахской девушки и женщины. Например в статье И.В.Стасевича «Социальный статус казахской женщины. Традиции и современность», проанализированы традиционный институт - «күн», «қалым», «әменгерлік», - цена за совершенное преступление, выкуп родственникам за невесту, второе замужество женщины брату умершего мужа, которые упразднились с 20-х годов XX столетия законами совесткой власти, а также их социальный статус по сравнению в центрально-азиатскими женщинами до замужества и после[9,192]. Открытое лицо, оберег со стороны сородичей, свободное отношение внутри рода, игры на лошадях, равноправное управление хозяйством, умело примененный совет женщины, ее роль даже и при междоусобицах, проклятия, благопожелания.

В исследованиях Н.И.Гродекова, упоминается слово «ақымар» - қатынның еншісі - доля, часть имущества, имущество, которое выдается жене, на случай развода[10,56]. Имеется такое в 2-й суре «Бақара», аят 241, священного Корана - по возможности муж, как праведный финансово правильно решить обязан». Долю имущества «ақымар» муллы оговаривали уже и при разводе с женой мужа, для того, чтобы женщина, могла в дальнейшем себя обеспечить. Выдача «ақымара» зависела от мужа, обязательно оговаривалась при заключении брака по ознакомлению муллой. В нынешнее время многие казахские муллы, читая и зная этот факт в суре «Бақара», не оповещают это условие при заключении брака между женихом и невестой. Получается многие женщины, которые оказались в разводе с мужем не имеют доли на имущество. В последнее годы ислам очень сильно проникает в ум молодых людей, но эти моменты, особо не афишируются, хотя создающие семью пара имеет право знать об этом.

В «Қарамола ережесі» слово «ақымар» - доли женщине, и словосочетание «қатынның еншісі» при разводе тоже нет. Возможно, перевод еще подготовленный в 1959 году с арабской графики на кириллицу, не внес этих записей, либо упоминаемые свыше 90 статей Э.Массановым, а не 74, могли иметь такую информацию, либо такой факт не

хотели показывать. Возможен и вариант, что законы, составленные на территории Восточного и Северного Казахстана имели разницу при условиях жизни казахского рода, которые в основном вели кочевой образ жизни, в отличие от оседлых казахских родов Южного Казахстана. Наступившая смерть сородича не могла отражаться на дальнейшем заставлении ведения хозяйства, откочевки на сезонные пастбища, требовали лаконичности разбора семейно-бытовых отношений. Решение по поводу вдовы и ее вновь действенное состояние, были востребованы родом. Дети и сама женщина не могла остаться без поддержки рода, ее сразу же вводили в род семьи, членство детей в роду в имуществе было неоспоримо. В оседлых же районах, права семьи находятся на праве владения земельным наделом, а также соответственно наделов из всего имущества рода, то есть движимым и недвижимым (земля, юрта или комната, дом, скот, домашняя утварь и т.п.). Таким образом казахская родовая община всеми традициями и обычаями, укоренившихся по «Әдет» казахскому обычному праву, полностью охватывала жизнь, права и обязанности женской половины. Ее жизнь вдали от родственников, было категорически непримлемо родом, либо считалось как наказание за преступление.

Также в анализе Стасевича И.В. дается такое мнение, что юридическая система Южного Казахстана исследуемая Гродековым Н.И., и система принята «Ереже» 1885 г., отличаются. Конечно же, их культура, политические, социально-экономические связи с Среднеазиатским регионом и ранняя исламизация, повлекла такие виды в семейно-брачных отношениях, но не получила широкого распространения на другие области кочевого народа. Возможно, и с этим мнением тоже можно согласиться, так как свод 74-х статей закона составлен на съезде биев территории Павлодарского, Семпалатинского уезда, Усть-каменагорской волости и Зайсанского округа, при наблюдении также и Каркаралинского уездного начальника, то есть северо-восточного, восточного Казахстана.

Полученные результаты раскрывают сущность прав казахской девушки и женщины в XIX - начале XX века, и отражают их права и обязанности при нарушении традиций при замужестве, применении наказания обидчику девушки, права при расторжении нежелательного со стороны девушки брака, выплата штрафов со стороны отца девушки, наказания при измене мужу, отношение к вдовам, спора имущества вдов, сохранения целостности семейной собственности, недопущению к родству и тем более росту нездоровых физически и психологически детей[11,26].

Мнение Танапиновой А.У. о том, что в казахской общине не было брошенных детей, а также воспитательный процесс подрастающего поколения, а особенно выделяя девушку, дает также свою доказательную версию о бережном и внимательном отношении к родовым связям[12,26].

Выводы и заключение

Интересен тот факт, что в этой работе принял участие Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы.

Из его творчества, а также и законодательного акта, составленного в 1885 году, заметно, что мысли Абая были направлены на сохранение национального кода, казахской земли, идеи независимости от царского колониализма, углубление знаний и освоение науки молодежью, бережного отношения к традициям и обычаям казахского народа, сохранение нравственных ценностей, веками сложенных старшим поколением, сохранение и уважение народа в целом, предотвращение мелких имущественных распрей, довольство нажитым имуществом, сохранение природных ресурсов страны, обогащение за счет сохранения института семьи, гуманизация способов решения споров и конфликтов, привлечение мусульманского духовенства для объективности и непредвзятости в осуществлении судопроизводства, рациональное использование природных и человеческих ресурсов.

На основе исследования прав положения казахской девушки и женщины автор раскрыл вопросы, освещенные в целях и задачах исследования. При изучении статей

«Қарамола Ережесі», можно дать заключение, что вопросы по социально-культурному статусу женщин, могли решить насущные проблемы на тот период имевших разногласие и в обществе, обрели законность и суд биев съезда 1885 года, утвердил эти статьи. Несоблюдение норм изложенных в законе, несло также и ответственность, а значит имеет свою ценность, как правовой документ, регламентирующий права, представляет историко-культурную значимость, которая может составить картину одной из сторон жизни казахского народа на своей территории, его цивилизационного, культурного, социально-политического и экономического роста и развития в условиях колонизаторской политики царизма, уважительного отношения к интеллигенции региона, признание суда биев и его решений, на международном уровне, в казахско-русских дипломатических отношениях, в потоке всей мировой истории. У каждого сложившегося в историческом развитии народа и нации есть свои специфические духовные и нравственные принципы. Законотворческое наследие Абая Құнанбайұлы является одним из таких фундаментальных столпов в сознании казахского народа[13,38].

Президент Республики Казахстан Касым-Жомарт Кемелевич Токаев, в своей статье от 8 января 2020 года «Абай и Казахстан в XXI веке» отметил на современном этапе актуальность наследия великого мыслителя - Абая (Ибраһима) Құнанбайұлы[14,2]. Сегодня запрещенные в советский период исторические документы, благодаря также и работе реабилитационной комиссии, созданной по указу главы государства в 2020 году, проливают свет на многие малоизвестные события, по новому осмысливаются научным обществом, передаются молодому поколению. Исторический факт и также детерминизм, то есть неизбежность предпосылок в свершении этого события, создали казахскому роду свод законов «Қарамола ережесі». Необходимо учесть сам факт, что в условиях господствующего колониализма российской империи, выделение роли и социально-культурного статуса женщины, как основы незыблемости института семьи, рода, общины и целого государства в тот период, дали в XXI веке огромный опыт в уважении традиций и обычаев народа, обеспечивающих сбережение национального богатства, как в материальном так и духовном плане.

Список литературы:

1. Издание Главного управления архивами и документами при Кабинете Министров Республики Казахстан и историко-архивного общества. *Алаш - Мирас (Народное наследие) - сборник документов*. Алаш Мирас. Алматы, 1993. 160 с.
2. Коншин Н.Я. Труды по казахской этнографии. Что могут дать Семипалатинские архивы для краеведения. XVI выпуск. Записки Семипалатинского подотдела Западносибирского отдела русского географического Общества. За 1927 год. 193с.
3. Валиханов Ч.Ч. Этнографическое наследие казахов. Записка о судебной реформе. Павлодар. 2005. 292 С. (Библиотека казахской этнографии, Т.1) С.131.
4. Массанов Э.А. Очерки истории этнографического изучения казахского народа в СССР. 2-е изд. доп. Астана. 2007, 551 с. (Библиотека казахской этнографии, Т.36) С.26
5. Торғаутова Ш.А. - Хрестоматия. «Положение» Карамола 1885 г., съезда биев и почетного казаха - Абая (Ибраһим) Құнанбайұлы (1886) с комментариями: хрестоматия / Алматы: EDP hub (Идиби Хаб); Москва: Ай ПиАр Медиа, 2023. 61 стр.
6. Ударцев С.Ф. Абай: открывающий новые горизонты. Человек и закон. Республиканская газета. 14.08 2020. С.2
7. Айтбайұлы Ө. Основы казахской терминологии. Алматы. 2014. 382 стр. С.18-22
8. Женщина в казахском обществе была хранительницей домашнего очага, она угождала мужу, его семье и воспитывала детей. Qazaqstan tarihy. 2018г. e-history.kz/ru/news/show/4191
9. Стасевич И.В. Социальный статус казахской женщины. Традиции и современность. Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра

Великого (Кунсткамера) РАН. МАЭ РАН. С.189-222. Электронный ресурс http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/03/03_03/978-5-02-025231-8/

10. Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области Т.1.Юридический быт. 260 стр. С.56

11. Ибраева А.С. О некоторых особенностях правовой культуры казахского народа. Правовая реформа в Казахстане. 2003. №3. С. 27-31.

12. Таналинова А.У., Положение женщин в историческом развитии казахского общества. Журнал Актуальные проблемы юриспруденции. №2 (86). 2018. С.25-29

13. Торгаутова Ш.А. - Вклад Абая (Ибрахима) Құнанбайұлы в разработку «Қарамолла ережесі» - Положение биев, почетных казахов на съезде в Қарамолла, Семипалатинской области (1885). Свод законов 74 параграфа. г.Казань - 1886 (перевод на русский язык автора). Республиканский научный журнал «QAZAQTANÝ». 1 (17) 03 / 2023, С. 5-43. ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

14. Токаев К.К. Президент Республики Казахстан. Абай и Казахстан в XXI веке. 09.09.2020. газета Егемен Қазақстан.

Reference liste:

1. Izdaniye Glavnogo upravleniya arkhivami i dokumentami pri Kabinete Ministrov Respubliki Kazakhstan i istoriko-arkhivnogo obshchestva. Alash - Miras (Narodnoye naslediye) - sbornik dokumentov. Alash Miras. Almaty, 1993. 160 s.

2. Konshin N.YA. Trudy po kazakhskoy etnografii. Chto mogut dat' Semipalatinskiye arkhivy dlya krayevedeniya. KHVI vypusk. Zapiski Semipalatinskogo podotdela Zapadnosibirskogo otdela russkogo geograficheskogo Obshchestva. Za 1927 god. 193s.

3. Valikhanov CH.CH. Etnograficheskoye naslediye kazakhov. Zapiska o sudebnoy reforme. Palodar. 2005. 292 S. (Biblioteka kazakhskoy etnografii, T.1) S.131.

4. Massanov E.A. Ocherki istorii etnograficheskogo izucheniya kazakhskogo naroda v SSSR. 2-ye izd.dop. Astana. 2007, 551 s. (Biblioteka kazakhskoy etnografii, T.36) S.26

5. Torgautova SH.A. - Khrestomatiya. «Polozheniye» Karamola 1885 g., s"yezda biyev i pochetnogo kazakha - Abaya (Ibrakhim) K, ūnanbayūly (1886) s kommentariyami: khrestomatiya / Almaty: EDP hub (Idipi Khab); Moskva: Ay PiAr Media, 2023. 61 str.

6. Udartsev S.F. Abay: otkryvayushchiy novyye gorizonty. Chelovek i zakon. Respublikanskaya gazeta. 14.08 2020. S.2

7. Aytbayūly Ō. Osnovy kazakhskoy terminologii. Almaty. 2014. 382 str. S.18-22

8. Zhenshchina v kazakhskom obshchestve byla khranitel'nitsey domashnego ochaga, ona ugozhдала muzhu, yego sem'ye i vospityvala detey. Qazaqstan tarihy. 2018g. e-history.kz>ru/news/show/4191

9. Stasevich I.V. Sotsial'nyy status kazakhskoy zhenshchiny. Traditsii i sovremennost'. Elektronная biblioteka Muzeya antropologii i etnografii im. Petra Velikogo (Kunstkamera) RAN http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/03/03_03/978-5-02-025231-8/ © MAE RAN. S.189-222

10. Grodekov N.I. Kirgizy i karakirgizy Syr-Dar'inskoy oblasti T.1 Yuridiches-kii byt 260 str. S.56

11. Ibrayeva A.S. O nekotorykh osobennostyakh pravovoy kul'tury kazakhskogo naroda. Pravovaya reforma v Kazakhstane. 2003. №3. S. 27-31.

12. Tanalinova A.U., Polozheniye zhenshchin v istoricheskom razvitii kazakhskogo obshchestva. Zhurnal Aktual'nyye problemy yurisprudentsii. №2 (86). 2018. S.25-29

13. Torgautova SH.A. - Vklad Abaya (Ibrakhima) K, ūnanbayūly v razrabotku «K,aramolla yerezhesi» - Polozheniye biyev, pochetnykh kazakhov na s"yezde v K,aramola, Semipalatinskoy oblasti(1885). Svod zakonov 74 paragrafa. g.Kazan' - 1886 (perevod na russkiy yazyk avtora). Respublikanskiy nauchnyy zhurnal «QAZAQTANÝ». 1 (17) 03 / 2023, S. 5-43. YUKU im. M.Auezova. Shymkent, Kazakhstan

14. Tokayev K.K. Prezident Respubliki Kazakhstan. Abay i Kazakhstan v XXI veke. 09.09.2020. gazeta Egemen Qazaqstan

Сведения об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта) **Торгаутова Шолпан Аширалиевна** - докторант 8D01601 - «Подготовка педагога истории» ЮКПУ им.О.Жанибекова, Шымкент, Казахстан. Начальник Научного центра «История и этнология» ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан 8-701-647-15-14, torgautova82@mail.ru

FTAXP: 03.02

<https://orcid.org/0000-0002-2883-538X>

Қабыл А.Ә.*

аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ XVIII-XIX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ
ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫС ТАРИХЫ: ТӘУЕЛСІЗДІК. ТҰЛҒА. ТАНЫМ**

***Автор-корреспондент:** algabek-kabil@mail.ru

Түйін: Мақалада Қазақстан тарихындағы XVIII-XIX ғасырлар кезеңінде болған ұлт-азаттық қозғалыстар тарихындағы Тәуелсіздік үшін күрескен көшбасшы тұлғалар туралы баяндалады. Тарихты оқытуда жан-жақты білім беріп ғана қоймай оқушылардың бойында патриоттық қасиеттерді дарытып тәрбиелеу де маңызды орын алатыны белгілі. Оның ішінде XVIII-XIX ғасырлар кезеңінде болған ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын баяндауда жас буын өкілдеріне ұлт - азаттық көтерілістердің отаршылдыққа қарсы сипаты және тарихи мәнін түсіндіру, күреске басшылық еткен тарихи қайраткерлер мен қатысқан тұлғалардың ерлік істерін бағалау, зерттеулік ізденіс жүргізуге бағдар беру, қозғалыс басшылары, көтерілістің барысы жөнінде білім берудің танымдық-әдістемелік түрлерін қолдану және т.б. жұмыс түрлерін жүзеге асырудың маңызы зор. Қазіргі тәуелсіздіктің тұғырын нығайту жолында өткен тарихымызға, оның ішінде ұлтымыздың ұлт-азаттық күресіне қайта-қайта назар аударып жүтінгеніміз жөн. Ал ол ұлт-азаттық күрес тарихымыз шынайы болуы тиіс, сондықтан халқымыздың басынан өткен ұлт-азаттық қозғалыстар мен тәуелсіздік жолындағы күрестер тарихы өзекті болып қала бермек.

Кілт сөздер: ұлт-азаттық қозғалыс, тұлға, таным, тәуелсіздік, Қазақстан тарихы, тарихи қайраткерлер

МРНТИ: 03.02

<https://orcid.org/0000-0002-2883-538X>

Кабыл А.А.*

старший ЮКУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

**ИСТОРИЯ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ
В КАЗАХСТАНЕ В XVIII-XIX ВЕКАХ:
НЕЗАВИСИМОСТЬ. ЛИЧНОСТЬ. ПОЗНАНИЕ**

***Автор-корреспондент:** algabek-kabil@mail.ru

Аннотация: в статье рассказывается о лидирующих личностях, боровшихся за независимость в истории национально-освободительных движений, существовавших в истории Казахстана в период XVIII-XIX веков. Известно, что в преподавании истории важное место занимает не только всестороннее образование, но и воспитание у учащихся патриотических качеств. В том числе в изложении истории национально-освободительных движений, имевших место в период XVIII-XIX веков, представителям молодого поколения разъяснить антиколониальный характер и историческую сущность национально - освободительных восстаний, оценить героические поступки исторических деятелей и лиц, руководивших борьбой, ориентировать на проведение исследовательских поисков, использовать познавательно-методические формы обучения руководителей движений, хода восстания и т.д. Большое значение имеет осуществление видов работ. Необходимо вновь и вновь обращать внимание на историю нашего прошлого, в том числе на национально-освободительную борьбу нашей нации, на укрепление позиций современной независимости. История национально-освободительной борьбы должна быть подлинной, поэтому история национально-освободительных движений и борьбы за независимость нашего народа остается актуальной.

Ключевые слова: национально-освободительное движение, личность, познание,

IRSTI: 03.02

<https://orcid.org/0000-0002-2883-538X>

Kabyl A.A.*

senior teacher M.Auezov, SKU. Shymkent, Kazakhstan

**THE HISTORY OF THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT
IN KAZAKHSTAN IN THE XVIII-XIX CENTURIES:
INDEPENDENCE. PERSONALITY. COGNITION**

***Correspondent author:** algabek-kabil@mail.ru

Abstract: the article tells about the leading personalities who fought for independence in the history of national liberation movements that existed in the history of Kazakhstan during the XVIII-XIX centuries. It is known that in teaching history, an important place is occupied not only by comprehensive education, but also by educating students of patriotic qualities. Including in the presentation of the history of the national liberation movements that took place during the XVIII-XIX centuries, representatives of the younger generation should explain the anti-colonial nature and historical essence of the national liberation uprisings, evaluate the heroic deeds of historical figures and persons who led the struggle, focus on conducting research, use cognitive and methodological forms of training for leaders of movements, the course of the uprising, etc., The implementation of types of work is of great importance. It is necessary to pay attention again and again to the history of our past, including the national liberation struggle of our nation, to strengthen the position of modern independence. The history of the national liberation struggle must be authentic, therefore the history of the national liberation movements and the struggle for the independence of our people remains relevant.

Keywords: national liberation movement, personality, cognition, independence, History of Kazakhstan, historical figures

Kіріспе

2021 жылдың 5-қаңтар күні «EGEMEN KAZAKSTAN» газетінде Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласы жарияланды. Мемлекет басшысы Тәуелсіздік құндылығы жастардың жадына біржола шегеленіп, мәңгі сақталуы үшін өскелең ұрпақ оның қадірін білуі керек екендігін айта келіп, «Бостандық бізге оңайлықпен келген жоқ. Ата-бабаларымыз азаттық жолында арпалысты. Талай зұлмат замандар мен нәубеттерді бастан өткерді. Осының бәрі халықтың есінде сақталып, ұрпақтан ұрпаққа берілуге тиіс.» деп атап өткен болатын [1]. Ия, Тәуелсіздік - киелі ұғым. Жер шарында мыңдаған этнос болса, мемлекет болып отырғаны 200-ден ғана асады. Ал осы тәуелсіздікке жету жолында біз талай күрделі кезеңдерден өттік. Бүгінгі күнге жеттік. Бұл бізге, ұрпаққа бұйырған бақыт, біз осыны бағалай алуымыз керек. Осы жерде академик Сұлтан аға Сартаевтың «тәуелсіздік деген сезімнен қуанышты, өрісті, дәрісті сезім жоқ. Әрбір мемлекеттің өміріндегі бақытты шақ – тәуелсіздік шағы.» деген сөзі ойға оралады [2].

Әр адам, оның ішінде жас буын өкілдерінің, оқушылардың, білім алушылардың төл тарихына деген танымдық ынталары болуы керек. Бұл өз бойларында патриоттық қасиеттерді арттыра түсетіні айқын. Қазақтың үлкен тарихшы ғалымы, академик Манаш Қабашұлы Қозыбаев Отандық тарихтың қатпарлы сырларын ашып, терең зерттеу жүргізген, өзіндік дамуына өлшеусіз үлес қосқан, елеулі еңбек етіп, тарих саласында басшылық жасаған адам. Манаш ағаның «Методологиялық маңызы бар мәселенің бірі «ұлт-азаттық қозғалысы», «Отан соғысы», «ұлт-азаттық революциясы», «демократиялық қозғалыс» сияқты ұғымдар, олардың ішкі мазмұны. Ұлт-азаттық қозғалысы отар елдерге тән, ал елде ұлттық езгі барша халықты қанайды, сондықтан да ұлттың әртүрлі әлеуметтік топтарының мүддесі бір ұлттық арнаға құйылады. Ұлт-азаттық қозғалыстың негізгі

мақсаты ұлтты өзгеден азат ету, оның ұлттық мүддесін қорғайтын мемлекеттілігін, дербестігін қалпына келтіру» деген сөзі бар [3].

Мектеп оқушылары мен білім алушыларға тарихымыздағы елеулі де күрделі кезеңдер - XVIII-XIX ғасырлардағы ұлт-азаттық қозғалыстардың тарихы, отаршылдыққа қарсы жүргізілген күрес басшылары, көрнекті тұлғалар жөнінде танымдық-зерттеулік сабақтар беру аса маңызды екені айқын. Оның бірнеше міндеттері бар, олар:

- ұлт-азаттық қозғалыстардың тарихы тұтас үдеріс ретінде үлкен рөл атқаратынын, мазмұны терең екенін білу.

- қазіргі тәуелсіздіктің тұғырын нығайту жолында өткен тарихымызға, оның ішінде ұлтымыздың ұлт-азаттық күресіне үлкен назар аударып жүгіну керектігі.

- бүгінгі таңда ұлтымыздың ұлт-азаттық күрестері отаршылдыққа қарсы өз елінің ұлттық мүддесін қорғап, мемлекеттілікті қайта қалпына келтіру мұратындағы азаттық қозғалысы екенін түсіндіру.

- дербес ел жағдайында бұл тұрғыда әртүрлі зерттеулік кітаптар, оқу материалдары жарық көргенімен бірқатар күрделі мәселелер әлі анықтауды қажет ететіндігі.

Мектепте Қазақстандағы XVIII-XIX ғасырлардағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихы «Сырым Датұлы басқарған ұлт-азаттық қозғалыс (1783-1797)», «Жоламан Тіленшіұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыс (1822-1825)», «Қасым Абылайұлы және Саржан Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыстар (1825-1836)», «Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған халық-азаттық көтерілісі (1836-1838)», «Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыс (1837-1847)», «Жанқожа Нұрмұхамедұлы бастаған көтеріліс (1856-1857)», «Есет Көтібарұлының бастауымен болған көтеріліс (1847-1858)» тақырыптарымен Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 23 тамыздағы №1080 қаулысымен бекітілген Орта білім берудің (бастауыш, негізгі орта, жалпы орта білім беру) мемлекеттік жалпыға міндетті [стандартына](#) сәйкес әзірленіп ұсынылған оқу бағдарламасы бойынша «Оқулықтардың, оқу-әдістемелік кешендердің, оқу құралдарының және басқа да қосымша әдебиеттердің, оның ішінде электрондық жеткізгіштердегі тізбесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрі міндетін атқарушының 2013 жылғы 27 қыркүйектегі № 400 бұйрығына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» ҚР Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы 3 мамырдағы № 192 бұйрығымен бекітілген оқу басылымдары негізінде жүзеге асырылған [4].

Теориялық талдау

Отаршылдыққа қарсы ұлт-азаттық қозғалыстардың жетекшілері – көшбасшы болған ірі тарихи тұлғалар.

Сырым Датұлы басқарған ерлік жолы - ұлт-азаттық қозғалыс тарихында ұзақ, он төрт жылға созылған қаһармандық күрес болды. Сырым Датұлы - өзі батыр, өзі би, өзі басшы тау тұлға. Сырым батыр және ол бастаған азаттық күресі бойынша көптеген зерттеулер жүргізілген, соның ішінде Сырым Датұлының қозғалысының тарихын егжей-тегжейлі зерттеген бірден-бір адам орыс тарихшысы Михаил Порфирьевич Вяткин. Оның 1947 жылы жарияланған «Батыр Сырым» атты еңбегінде Ресей империясының қазақ жерін отарлауын, оның зардабын, Сырым бастаған қозғалыстың тәуелсіздік үшін жүргізілгендігін нақтылады. Бұл кітап тіпті Сталиндік, қазіргімен айтқанда Мемлекеттік сыйлыққа ие болған екен, кейін заман өзгеріп, бірнеше жылдан кейін КСРО-да Сырым Датұлының есіміне тыйым салынады. [5]

Сырым батыр жетекшілігіндегі ұлт-азаттық қозғалысы кезінде елде билік жүргізген Нұралы хан. Бізге ХVIII-XIX ғасырлардағы Сырым бабамыздың, Нұралы ханның суреттері жеткен жоқ. Бірақ Нұралы ханның әкесі Әбілхайыр ханның суретші салған бейнесі бар. Ол ағылшын саяхатшысы Джон Кэстль хан Ордасында барған сапарында салған атақты тарихи тұлғаның портреті. 1993 жылы алғашқы ұлттық валютамыздың 50 теңгелік банкнотында Әбілхайыр ханның портреті осы сурет негізінде бейнеленген

болатын. Қазіргі кезде зерттеуші ғалымдар тарихи суреттер жөнінде жазған мақалаларында жете таныс болып қалған және тарихи оқиғаларды суреттеп жазуда пайдаланып келе жатқан суреттерді де сұрыптап пайдалану мәселесі туралы ой қозғайды. Д. Кэстель салған Әбілқайыр хан бейнесі еуропалық жас жігіттің бейнесі болып шыққан деп беріледі [6].

Жоламан батыр - Сырым Датұлы қозғалысының белсенді жетекшілерінің бірі Тіленші батырдың ұлы, жоғарыда атап өткен Әбілқайыр ханның басты қолдаушыларының бірі, қазақ-қалмақ соғысының қаһарманы, 1710 жылы Қарақұм құрылтайында бас қолбасшы болып сайланған Бөкенбай Қарабатырұлының немересі.

Қасым сұлтан - Абылай ханның отыз ұлының ең кенжесі. Оның балалары – Саржан, Есенгелді, Ағытай, Бопы, Көшек, Кенесары және Наурызбай жиырма жылға жуық уақытқа созылған күрестің табанды қатысушылары, ал солардың ішіндегі Саржан, Есенгелді, Кенесары оны ұйымдастырушылар ретінде тарихқа енді.

Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған халық-азаттық көтерілісі – Қазақстанның батыс аймағында отаршылдық озбырлық пен езгіге қарсы күрес туын жаңа сатыға көтеріп, бұқараның сана-сезімінің оянуына үлкен ықпал еткен қозғалыс болды. Үстіміздегі 2021 жылғы айтулы тарихи даталардың қатарында Исатай Тайманұлының 230 жылдығы аталып өтеді. Көтеріліс тарихын алғаш зерттеушілердің бірі А. Рязанов «Исатай Тайманұлы – қазақтың ұлттық батыры» десе, Қайсарлықпен өмірінің ақырына дейін азаттық үшін арпалысып өткен тұлғаны Халел Досмұхамедов тек Исатай ғана “өлгенінше көпті соңына ерте алды” деп жазды [7]. Махамбет Өтемісұлы да батыр, импривизатор ақын, Исатай қолбасшыға жанынан табылып, өз өлеңіндегідей қосшы болып, азаттық үшін қаһармандық күрестің жетекшісі де бола білген ірі тұлға. Махамбет батырдың от жалынды жырларынан оның зор тұлғалық болмысын тани түсеміз, ақыл мен қайраткерлігіне тәнті болатынымыз анық.

Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыс қазақ жерінде үш жүздің халқын түгелге жуық қамтыған және ұзақ уақыт бойы жүргізілген көтеріліс еді. Кенесары хан көтерілісі патша өкіметінің отарлау саясатын ширықтыра жүргізетін сәтін біраз кешеуілдетті. Көтеріліс отаршылдық саясатты қазақ даласына енгізудегі соңғы тосқауыл, ақырғы қамал сияқты болды.

Батысгермандық тарихшы Э. Саркисянц Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыс туралы айта келіп: «Кенесары жағында бес орыс, көптеген башқұрттар, татарлар, қарақалпақтар, өзбектер және қырғыздар күрес жүргізді... Кенесары кейін бүкіл Орта Азияда азаттық күрестің ту ұстаушысына айналды» деп жазады [8]. Шетелдік зерттеушілердің қатарында Кенесары бастаған ұлт-азаттық көтеріліс туралы тарихнамалық материалдар қалдырған поляк революционері А.А. Янушкевичті де айтып өтуге болады. XIX ғасырдың ортасында қазақ даласында ұзақ мерзімді айдауда болып, генерал-майор Вишневскийдің басшылығымен 1846 жылы Ұлы жүз бен Орта жүздің шекаралық аймағында мал мен халық санының есебін жүргізген экспедициясына қатысқан Адольф Янушкевичтің Кенесары жетекшілігіндегі қазақ халқының азаттық жолындағы күрескерлік қозғалысы жөнінде іштей қолдау білдіріп жазған деп айқындауға болады. Өйткені оның өзі де мұның алдындағы, 1831–1833 жылдардағы Польша азаттық қозғалысына атсалысқан еді. А. Янушкевич қазақ ханы Кенесарыны бірде Рим империясына қарсы соғыс жүргізген Нумидия патшасы Югуртамен, енді бірде XIX ғасырдың 80-жылдарындағы Алжир халқының ұлт-азаттық күресінің жетекшісі әбд-әл-Қадермен салыстырады. «Наурыз айында үйсіндер елшілігі Омбыда болып, өздерінің келешек тағдыры жөнінде келісіп жатқанда, біздің Абд-Эль-Кадер-Кенесары сұлтан өзінің жақтастарымен Ұлы жүзді қайта шапты. Ол қарулы қолмен Іленің мұзынан өтіп, Жетісуға жетіп, үйсіндерге Ресеймен қарым-қатынас жасаудан бас тартуға үндеу таратты» [9]. Бұл еңбек 1861 жылы «Адольф Янушкевичтің өмірі» деген атпен кітап болып жарық көрсе, 1875 жылы Берлин қаласынан кітаптың екінші басылымы шығарылған екен.

XIX ғасырдың ортасында болған Жанқожа Нұрмұхамедұлы және Есет батырлардың бастауымен болған көтеріліс тарихымыздағы ұлт-азаттық қозғалыстарға сабақтасқан ерлік күресінің жалғасы болды.

Халық батырларының ішінде бүгінгі күнге өмірдегі суретті және фотобейнесі жеткен тұлға – Көтібарұлы Есет батыр. Есет батыр жөнінде деректерді XIX ғасырда өзінің көзі тірісінде онымен кездескен жиһангерлер, тарихшылар, саясаткерлер, қоғам қайраткерлері жазып кеткен. 1856-1861 жылдары Ресей сыртқы істер министрлігі Азия департаментінің директоры болған Егор Ковалевский Хиуа сапары кезінде Есет Көтібарұлымен кездескенін былайша суреттейді: «Арал маңындағы Кіші жүз қазақтарының кейбір топтарынан құрылған отаршылдыққа қарсы қозғалысты басқаруынан бұрын Есетті сайын дала торабынан кездестірдім. Есет Геркулес сияқты атлетикалық дене бітімді, сұлу келбетті және ерлік іс-әрекеттері кез-келген еуропалықты таңғалдыратындай және бұл қасиеттері өз отандастарына да қатты әсерін тигізген». Қосымша айта кетер болсақ, осы Ковалевский ұлтымыздың үш ірі тұлғасымен жүздескен адам. Олар: Есет батыр, Махамбет Өтемісұлы және Шоқан Уәлиханов [10].

XIX ғасырдағы қазақ даласын еуропалықтарға алғаш рет таныстырған поляктың демократ-революционері, суретші Бронислав Залесский 1865 жылы Парижде француз тілінде шығарған «Қазақ сахарасына саяхат» деген кітабында: «Мен бір күнімді Есет Көтібаров есімді қырғызбен өткіздім. Ол осы замандағы қазақ даласына танымал ерекше тұлға... ол көсем болып қалды... және қазының міндетін атқарды» деп жазған. Б.Залесский осы сапарында қара қарындашпен Есеттің қырынан отырған суретін салып алған. Салынған сурет пен батырдың басылым беттері мен интернетте жарияланып жүрген фотосуретімен қатты ұқсастығына қарап, суретшінің шеберлігін байқаймыз.

Жанқожа Нұрмұхамедұлы - бүкіл саналы ғұмырын Хиуа, Қоқан және Ресей империясының отаршылдық басқыншылықтарына қарсы өз елінің тәуелсіз болуын мұрат тұтып күрес жүргізген аса ірі тұлға. Жанқожа батыр 1836 жылы Әмудария мен Сырдария арасында орналасқан Хиуаның әскерлеріне қарсы күресті бастады. 1842 жылдың күзінде оның жасағы Хиуаның ірі бекінісі Бесқаланы, 1843 жылы Қуандариядағы Хиуа бекінісін қиратты, ал 1845 жылдың көктемінде Сырдарияның төменгі ағысындағы бекіністерді қалпына келтіру үшін Хиуа ханы жіберген саны екі мың адамға жететін жау әскерлерін талқандайды. Сол 1845 жылы жаздың соңында Кенесары хан Қоқанға қарсы күресін бастай отырып, Жанқожа батырдан көмек сұрады.

Ресейдің Арал өңірін жаулап алуы, жердің тартып алынуы халық бұқарасының жағдайын ауырлата түсті. Еңбекші халық арасындағы наразылық жыл өткен сайын арта түседі ашық көтеріліске ұласты. 1856 жылдың аяғына қарай басталған қарулы күреске орыс жазбаларында жаратылысынан ақылды да мықты деп бейнеленетін Жанқожа Нұрмұхамедұлы басшылық жасады.

Нәтижелер мен талқылау

Бүгінгі күнде батыр жөнінде көптеген ізденістер жүргізіліп, зерттеу материалдары жарияланса да өмір сүрген жылдары туралы жаңсақ мәліметтер әдістемелік-педагогикалық журналдарда басылған материалдарда жарияланып келеді. Бұл негізі Л. Мейердің жазбасы бойынша алынып, сол бойында түскен цифрлар [11]. Қазіргі кезде батыр бабадан қалған мұра ретінде өз сауыты ұрпақтарының қолында сақтаулы.

Кенесары Қасымұлы көтерілісі басып жаншылғаннан кейін қазақтың соңғы ханының артында қалған әулетінің басына сындарлы күндер туады. Мұның бір мысалы ретінде Кенесары отбасының атамекеннен алыс Қоқан хандығы жерінде тұрақтағанын айтсақ та жеткілікті. Қоқан хандығында жүрген жылдары Садық (кейде Сыздық, Сыдық) ұлт азаттығының қасиетті байрағын қайта көтеру мұратын өмірлік ұстанымы тұтқан тұлға боп қалыптасты. Сыздық сұлтан Кенесары ханның кіші әйелінен туған бес ұлдың төртіншісі болатын.

1861 жылы Ташкент құсбегі Қанағат бастаған қазақ-қоқан біріккен жасағының жасаған жорығында, оңтүстік өңірінің шығысында Ресей империясы мен Қоқан хандығы әскерлерінің Верный қамалына жақын жердегі Ұзынағашта үлкен шайқас болған еді. Ол шайқаста Кенесары Қасымұлының үш баласы Тайшық, Ахмет және Сыздық сұлтандар да қатысып, қоқандықтар жеңіліс тапқаннан кейін олардың келешегіне сенбеген Тайшық пен Ахмет Россия жағына шығып кетті де, Сыздық сұлтан қалып қойды [12]. 23 жасар Сыздық осы шайқастан соң азаттық күресті жалғастыру үшін Бұхара әмірлігіне кетеді.

Кейін Сыздық Шымкент уезіне қайтып оралып, інісі уезд бастығының көмекшісі Ахметтің кеңесімен Түркістан генерал-губернаторы Кауфманның атына осы жерде қоныстануға рұқсат сұрап, өтініш жазады. Сыздық сұлтан өмірінің соңына дейін Арыс өзенінің бойында, кезінде бабасы Абылай хан уақытша қоныс қылған бүгінгі Сайрам ауданына қарасты Ханқорған маңында патша өкіметінің бақылауында өмір кешеді.

Қорытынды

Қазіргі тәуелсіздіктің тұғырын нығайту жолында өткен тарихымызға, оның ішінде ұлтымыздың ұлт-азаттық күресіне қайта-қайта назар аударып жүгінгеніміз жөн. Ал ол ұлт-азаттық күрес тарихымыз шынайы болуы тиіс, сондықтан халқымыздың басынан өткен ұлт-азаттық қозғалыстар мен тәуелсіздік жолындағы күрестер тарихы өзекті болып қала бермек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қасым-Жомарт Тоқаев, Қазақстан Республикасының президенті. Тәуелсіздік бәрінен қымбат // Egemen KazaKstan № 2 (29981) 5 қаңтар, 2021 жыл. Б.2
2. // Қазақстан тарихы: әдістемелік журнал Желтоқсан 12 (217) 2020 Б. 15
3. Қозыбаев Манаш. Шығармалары. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2013. Т.3. Б. 281
4. Интернет ресурс: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1800016887/links>
5. Интернет ресурс: <https://el.kz/amp/news/archive/content-20822/>
6. Д. Салқынбек. Тарихи суреттерге талғаммен қарайық // Қазақстан тарихы: әдістемелік журнал Наурыз 3 (220) 2021 Б. 8
7. Аманкелді ШАМҒОНОВ. Азаттық аңсаған алдаспан Исатай Тайманұлының күрескерлік хақы қақында // Egemen KazaKstan, № 2. 5 қаңтар, 2021 жыл. Б.13
8. К.Л. Есмагамбетов. Что писали о нас на Западе. Алма-Ата: «Қазақ университеті», 1992. Б.128
9. Янушкевич Адольф. Қазақ даласына сапар туралы жазбалар. *Аударған Ғабит Зұлхаров*. Астана: аударма, 2003. Б.60
10. Интернет ресурс: С. Хасан. Есет батыр британ тыңшысын қалай құрықтады? <http://old.aikyn.kz/ru/news/show/16754-eset-batyr-britan-ty-shysyn-alai-ry-tady>
11. Мейер Л. *Киргизская степь Оренбургского ведомства*. СПб., 1865. 84-85 бб. *Қараңыз:* Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3 – том. – Алматы: «Атамұра», 2010. Б.394
12. Жолдасов С. Қазақстанның оңтүстік өңірінің тарихы (көне заманнан бүгінге күнге дейін). Алматы: «Үш Қиян», 2009. Б.249

Referens list:

1. Kasım-Zhomart Tokaev, Kazakstan Respwblikasınıñ prezidenti. Täwelsizdik bärinen Kımbat // Egemen Kazakstan № 2 (29981) 5 Kañtar, 2021 jıl. B.2
2. // Kazakstan tarihi: adistemelik jurnal Zheltoksan 12 (217) 2020 B. 15
3. Kozıbaev Manaş. Shıǵarmaları. Almatı: «Kazak énciklopediyası», 2013. T.3. B. 281
4. Internet resurs: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1800016887/links>
5. Internet resurs: <https://el.kz/amp/news/archive/content-20822/>

6. D. Salkınbek. Tarihi suretterge talğammen Karayık // Kazakstan tarihi: adistemelik jurnal Nawrız 3 (220) 2021 B. 8
7. Amankeldi Shamğonov. AzattıK ańsağan aldaspan Isatay Taymanulınıń kureskerlik haki KaKında // Egemen Kazakstan, № 2. 5 Kañtar, 2021 jıl. B.13
6. D. Salkınbek. Tarixi swretterge talğammen Karayık // Kazakstan tarihi: adistemelik jurnal Nawrız 3 (220) 2021 B. 8
7. Amankeldi Shamğonov. Azattık ańsağan aldaspan Isatay Taymanulınıń küreskerlik xaKı KaKında // Egemen Kazakstan, № 2. 5 Kañtar, 2021 jıl. B.13
8. K.L. Esmagambetov. Çto pisali o nas na Zapade. Alma-Ata: «Kazak universiteti», 1992. B.128
9. Yanushkevich Adolf. Kazak dalasına sapar turalı zhazbalar. Awdarğan Ğabit Zulharov. Astana: awdarma, 2003. B.60
10. Internet reswrs: S. Xasan. Eset batır britan tıñsısın Kalay Kurıktadı? http://old.aikyn.kz/ru/news/show/16754-eset_batyr_britan_ty_shysyn_alai_ry_tady_
11. Meyer L. Kirgizskaya step Orenburgskogo vedomstva. SPb., 1865. 84-85 bb. Karañız: Kazakstan tarixı (köne zamannan büginge deyin). Bes tomдық. 3 tom. Almatı: “Atamura”, 2010. B.394
12. Zholdasov S. Kazakstannın ontustik onirinin tarihi (kone zamannan büginge kunge deyin). Almatı: «Ush Kiyan», 2009. B.249

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Қабыл Алғабек** – «Қазақстан тарихы» кафедрасының аға оқытушысы. М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан. algabek-kabil@mail.ru

**ТҮРКІТАНУ
ТЮРКОЛОГИЯ
TURKOLOGY**

IRSTI: 18.00

<https://orcid.org/0000-0002-9618-5614>

<https://orcid.org/0000-0001-5010-1019>

Ercan Alkaya.*, Ertuğrul Zorlu

Prof.Dr. Fırat University, Elazığ, Türkiye

Arş.Gör. Osmaniye Korkut Ata University, Osmaniye, Türkiye

**THE PLACE OF THE OF THE BULGAR GROUP IN THE CLASSIFICATIONS
OF THE TURKIC DIALECTS**

***Corresponding author:** ealkaya16@gmail.com

Abstract: Turkic dialects have been classified by many researchers since old times. These classifications vary and change in many ways. At the same time, they also have effects on each other in terms of method, system, etc. In these classifications, which ethnic, phonetic, morphological and geographical criteria were taken as basis within the system, the places of Turkic dialects changed and they were evaluated in different groups.

Chuvash Turkic and its predecessor Volga Bulgar Turkic are Turkic dialects that mostly taken place in the classification of Turkic dialects; however, some authors did not include these Turkic dialects. And Chuvash Turkic weren't evaluated under the same title in every classification. It was taken place in different classifications with different titles by using different criteria. In this study, the place of Chuvash and Volga Bulgar Turkic in the classification of Turkic dialects and the criteria used in the classification of these dialects have been examined.

Key Words: Chuvash Turkic, Volga Bulgar Turkic, classification of Turkic dialects, Bulgar group Turkic dialects.

FTAXP: 18.00

<https://orcid.org/0000-0002-9618-5614>

<https://orcid.org/0000-0001-5010-1019>

Беркан Алкая.*, Ертугрул Зорлу

Фират университетінің профессоры, доктор Элазиг, Түркия

Османия Коркут Али атындағы Университет. Османия, Түркия

ТҮРКІ ДИАЛЕКТІЛЕРІНІҢ ЖІКТЕЛУІНДЕГІ БОЛГАР ТОБЫНЫҢ ОРНЫ

Автор-корреспондент: ealkaya16@gmail.com

Түйін: түркі диалектілерін көптеген зерттеушілер бұрыннан жіктеген. Бұл жіктеулер көптеген жолдармен ерекшеленеді. Сонымен қатар, олар бір-біріне әдіс, жүйе және т.б. тұрғысынан әсер етеді. этникалық, фонетикалық, морфологиялық және географиялық критерийлер негізге алынған осы жіктеулерде түркі диалектілерінің орындары өзгеріп, олар әртүрлі топтарда бағаланды.

Чуваш түркі тілі және оның алдындағы Еділ-Болгар түркі тілі-негізінен түркі диалектілерінің жіктелуінде кездесетін түркі диалектілері; дегенмен, кейбір авторлар бұл түркі диалектілерін қамтымаған. Чуваш түркі тілі әр классификацияда бірдей атпен бағаланбаған. Ол әртүрлі атаулармен және әртүрлі критерийлерді қолдана отырып, әртүрлі классификацияларға енгізілді. Бұл зерттеуде чуваш және Еділ-Болгар түркі тілдерінің түркі диалектілерін жіктеудегі орны және осы диалектілерді жіктеуде қолданылатын критерийлер қарастырылды.

Кілт сөздер: Чуваш-түркі, Еділ-Болгар-түркі, түркі диалектілерінің жіктелуі, түркі диалектілерінің Болгар тобы

МРНТИ: 18.00

<https://orcid.org/0000-0002-9618-5614>

<https://orcid.org/0000-0001-5010-1019>

Беркан Алкая.*, Ертугрул Зорлу
профессор университета Фират д-р Элязыг, Турция
Университет имени Османия Коркут Ата. Османия, Турция
**МЕСТО БУЛГАРСКОЙ ГРУППЫ В КЛАССИФИКАЦИЯХ ТЮРКСКИХ
ДИАЛЕКТОВ**

Автор-корреспондент: ealkaya16@gmail.com

Аннотация: Тюркские диалекты издавна классифицировались многими исследователями. Эти классификации различаются по многим параметрам. В то же время они оказывают влияние друг на друга с точки зрения метода, системы и т.д. В этих классификациях, за основу которых были взяты этнические, фонетические, морфологические и географические критерии, места тюркских диалектов менялись, и они оценивались в разных группах.

Чувашский тюркский язык и его предшественник волжско-булгарский тюркский язык - это тюркские диалекты, которые в основном фигурируют в классификации тюркских диалектов; однако некоторые авторы не включали эти тюркские диалекты. И чувашский тюркский язык не оценивался под одним и тем же названием в каждой классификации. Он был включен в разные классификации с разными названиями и с использованием разных критериев. В этом исследовании было рассмотрено место чувашского и волжско-булгарского тюркоязычных языков в классификации тюркских диалектов и критерии, используемые при классификации этих диалектов.

Ключевые слова: чувашско-тюркский, волжско-булгарско-тюркский, классификация тюркских диалектов, булгарская группа тюркских диалектов

Introduction

Turkic is a language that was divided into branches and these branches also have variations within themselves. The branches/dialects of Turkic, which are also accepted as a language family by some researchers, are at different distances from each other in terms of closeness. Although there are many factors affecting this distance, the most important factor is related to the time of separation from the mother language, or the common root language shared with the other group. The languages of the tribes and communities that are separated from each other due to religious, political, geographical, economic etc. reasons also begin to differentiate over time. This difference increases in time and as a result, new dialects and languages that are separated from the mother tongue are formed at a later stage. This is the case for Turkic.

The Turkic language was divided into two main branches during the Early Turkic period due to the reasons mentioned above. In the literature of Turkology, one of these branches is called Old Eastern Turkic and the other Old Western Turkic. While Old Western Turkic is the Turkic dialect from which Chuvash Turkic, one of the modern Turkic dialects, was derived, Old Eastern Turkic is the ancestor of other Turkic dialects. For this reason, Chuvash Turkic differs from other Turkic dialects in many ways. This situation made the way Chuvash Turkic was handled in dialect classifications quite interesting. Chuvash Turkic is the only modern Turkic dialect that belongs to the Bulgar group of Turkic dialects. It is distinguished from other Turkic dialects by many features and has its own unique characteristics.

The aim of this study is to examine the place of Chuvash Turkic, which separated from Common Turkic in ancient times, and its predecessor Volga Bulgar/Bulgarian Turkic in the classifications of the Turkic language, the ways they were handled, and the criteria used when classifying these dialects.

Chuvash and Volga Bulgar Turkic in Dialect Classifications

Adelung (1806) classified Turkic dialects by considering their grammatical and lexical features. Chuvash Turkic was ranked sixth under the title of "Mongol-Tatar race" (as cited in Arat, 1953: 64-66). However, Arat (1953: 63) objected to this classification due to the place of Chuvash Turkic and stated that Chuvash Turkic should be mentioned among the Tatar dialects. At this point, it is necessary to object to Arat. Chuvash Turkic is the representative of an independent branch of Turkic, whereas Tatar dialects are a part of Common Turkic.

Klaproth (1823) created a classification based on dictionary material and gave the Turkic dialects under twenty-three headings. Chuvash is in twenty-third place (as cited in Arat, 1953: 66-67). According to Arat (1953: 67), Balbi's (1826) classification is a consistent classification within the framework of the conditions of his time. Arat is considered right in this regard. Although the criteria he used are not available, his classification seems to have been made in a systematic manner. Turkic dialects were divided into three main headings: 1. Turkic language (8 subheadings and their subheadings), 2. Yakut language, 3. Chuvash language (as cited in Arat, 1953: 67-68).

Palmblad (1827) made an ethnic classification rather than a linguistic classification. The Chuvash were classified under the title of "*Turkic-Speaking, but not of Turkic Origin Tribes*" (as cited in Arat, 1953: 69-70). It is far from being a linguistic classification. Hammer (1836) classified Chuvash together with Yakut Turkic and Bashkir Turkic under the title of "Siberia" (as cited in Arat, 1953: 70-72). In this classification, which has its own errors, it is not correct to include Chuvash together with Bashkir and Yakut under the title of "Siberia". Berezin (1849), on the other hand, did not include Chuvash Turkic in his classification (as cited in Arat, 1953: 72-74).

Radloff (1882) based his classification on phonetic criteria and made a more systematic classification than the ones listed before. In his work "*Phonetik der nördlichen türkischen Sprachen*" he gives the phonetic characteristics of Turkic dialect groups and their dialects. However, Radloff did not include Chuvash Turkic and Yakut Turkic in his classification. According to Radloff, Chuvash Turkic was not a Turkic language in essence, but it became Turkic (Radloff, 1882: 89). In this respect, he expressed an unacceptable view.

Vambery (1885) made a classification based on ethnicity and geography rather than a linguistic classification. In this classification, the Chuvash were grouped together with Kazan, Bashkir, Mishar and Tatar under the name of "Volga Turks" (as cited in Arat, 1953: 88). It is a geographical classification that should not be accepted as a language classification; because while the speakers of the other Turkic dialects with which it was given speak with a dialect based on -z, Chuvash Turkic is a Turkic dialect based on -r. Furthermore, Chuvash Turkic is clearly distinguished from these dialects in terms of both phonetics and morphology. Katanov (1894) did not include Chuvash Turkic in his classification (as cited in Arat, 1953: 89-91).

There is no Chuvash Turkic in Aristov's (1896) classification (as cited in Arat, 1953: 91-92). Although he mentioned the Volga region under the title of the Western group, this is not enough. There is no Chuvash Turkic in Çahun's (1896) classification either (as cited in Arat, 1953: 92-93).

Korsh (1910) emphasized that Turkic dialects can be classified according to the status of the /g/ sound and the structure of the present tense. It is incomplete as a system, but it is not wrong. Using inadequate criteria while classifying dialects has led to the creation of incorrect dialect groups. He classified Chuvash Turkic together with Yakut Turkic in the second subgroup under the "mixed group" that he gave as the fourth heading, and in the first subgroup there are Chagatai dialects, and dialects of New Uyghur Turkic Dialects such as Tarançi, Hami, Aksu, and Kaşgar (as cited in Arat, 1953: 93-95). Chuvash Turkic cannot be classified under the same subheading as these dialects. Yakut Turkic and Chuvash Turkic are two different Turkic dialects.

Ramstedt classified Turkic dialects according to the case of the -ag- sound group at the end

of monosyllabic words, the case of the /d/ > /z, y/ sound in the Old Turkic period, and the case of the /t/ sound at the beginning of words, and distinguished Chuvash Turkic from other dialects according to the tag >tu form (as cited in. Tekin, 2013a: 322).

Németh (1917) divided Turkic dialects into two as "y-" and "s-" and gave Chuvash Turkic together with Yakut Turkic under the title of s- group (as cited in Arat, 1953: 96-97). This sound event is one of the important changes seen in Turkic dialects. However, using it alone as a criterion is not enough. Chuvash Turkic and Yakut Turkic were given under the title of "s-". Tekin (2013a: 324) objected to Chuvash Turkic and Yakut Turkic being shown as close relatives in the classification. The sound in Chuvash Turkic is the sound /ʃ/ and it is seen that this sound was in the structures with /ç/ and /c/ in the Volga Bulgar Turkic period. Although the sounds /s/ in Yakut Turkic and /ʃ/ in Chuvash are used parallel to each other, they are not similar sounds in terms of their formation. It is clear that initial y- sound are not found in all the Turkic dialects listed in the y- subgroup, as Tekin (2013a: 324) also states. This is clearly seen in the table quoted from Alkaya (2017: 26):

"The appearance of y- in the front voice position in the Turkic dialects"						
y-	c-	j-	ç-	s-	ş-	y- ~ c-
BaşkurtN	Kırgız	Kaza	Tuva		Çuvaş	
ogayKırım-	Karaçay- k	Hakas	Yakut			Tatar
Tatar	Balkar	Kara				
KumukKarayT	Altay	kalpak				
ürkiyeAzerbay						
canTürkmenGa						
gavuzÖzbek						
Uygur						

(Alkaya, 2017: 26)

Samoyloviç (1922) classified Turkic dialects using the following criteria: 1. z>r; 2. d > r, d, y; 3. bol- >ol-; 4. -ag >- ĭv/-u, -ag>-aw; 5. -ıg>ı, -ıg, ık,-ı; 6. -gan> -nĭ, -gan, -an (as cited in Arat, 1953: 97-102; Tekin, 2013a: 324).

Based on the above changes, Samoylovich divided the Turkic dialects into six groups. He gave Chuvash Turkic under the title of "r-group (Bulgarian)" together with the historical dialects of Danube and Volga Bulgarian Turkic and showed their features as follows: "z>r (tokuz>tĭhĭr), d>r (adak>ura), bol->pul, -ag>-ĭv>-u, -ıg>-ĭ, -gan>-nĭ" (as cited in Tekin, 2013a: 324).

The place of Chuvash Turkic was determined in the most accurate way among the classifications made up to that period and distinctive phonetic criteria were used. However, although it is a very systematic and linguistic classification, it also has some errors. First of all, the verb pul- developed from the verb bal-, not from the verb bol-. This is clearly seen in the Volga Bulgar inscriptions. Probably, in the Proto-Turkic period, the /a/ sound in this verb preserved its existence in the –r group, while it turned into the /o/ sound in the -z group. In other language groups (Persian, etc.), a>o or a>u transitions are also common. Our other objection is that the suffix –nĭ, which is a participle-verb suffix and past tense, were accepted as derived from the suffix -gan by Samoylovich. In Chuvash Turkic, there is the suffix –an, which developed from the suffix –gan. The origin of the suffix -nĭ should be sought in the suffix -mĭş in Common Turkic.

Bogoroditsky, in his first classification (1922), gave Chuvash Turkic in the seventh place and added that there was not enough information about its origin. However, in his second classification made in 1934, he did not count Chuvash Turkic among the Turkic dialects. He

considered it as an independent Altaic language like Mongolian and Manchu-Tungusic (as cited in Arat, 1953:102-105). While the history and language structure of the Chuvash are clearly evident, it is not correct to equate it with two distant relatives or neighboring languages such as Mongolian and Manchu-Tungusic.

Ligeti (1941) grouped Turkic dialects into six groups and showed Chuvash Turkic in fifth place. Chuvash Turkic, which he considered as an independent dialect, was followed by Yakut Turkic, which was also considered as an independent dialect, in sixth place (as cited in Arat, 1953: 105-107).

Räsänen (1949) tried to complete Ramstedt's classification with Radloff and Samoylovich (as cited in Arat, 1953: 107). He criticized the fact that Chuvash Turkic, which he considered under the title of 1(A) "Chuvash Language", was not shown in other classifications, was considered as a Turkified Finno-Ugric language, was considered as an independent member of the Altaic language group and was considered in the s- group with Yakut. He stated that Chuvash Turkic contains many lost archaic features of Turkic and that it was not a mixed language (as cited in Arat, 1953: 107).

Baskakov's classification in his book "Türk Dillerinin Tarihi-Tipolojik Sesbilimi" [History of Turkic Languages - Typological Phonology] is based on two systems. In the first system, it consists of general features for certain dialect groups, and in the second system, it consists of special, distinctive features for these dialects to separate sub-dialects and accents. In other words, there are the principles that separate dialect groups from each other, and then there are the principles that separate dialect groups within themselves. In his own words, as a result of existing monographic research, he divided the Turkic dialects into two as "Western Hun" and "Eastern Hun" (Baskakov, 2006: 115).

In Baskakov's classification, historical and contemporary dialects were considered together, but only the phonetic distinctive structure of contemporary dialects was given. In the Western Hun Branch of the Turkic dialects that he divided into two, Baskakov included Chuvash Turkic in the "Bulgar Group" together with the historical dialects Bulgar Turkic, Khazar Turkic, Avar Turkic and the language of the Sabirs. In addition to the Bulgar group, this group also includes the Oghuz Group, the Kipchak Group and the Karluk Group. In the Eastern Hun branch, there is the Uyghur-Oghuz Group and the Kirghiz-Kipchak Group (Baskakov, 2006: 115-188). He distinguished the Western Hun branch from the Eastern Hun branch according to the following characteristics:

1. Absence of secondary long vowels,
2. Transformation of d/t- (and transitional forms) sounds into r and y,
3. Existence of a clear distinction between voiced and voiceless sounds (b/p, z/s, d/t, g/k)

(Baskakov, 2006: 118).

Baskakov (2006) gave the following characteristics of the Bulgar group: "a/e > y/i ~ u/ü: *pilik* "five", *yul-* "to stay"; o/ö > u/ü: *vut* "fire"; full vowelization: *kïvak* "sky, blue"; v-derived in the front vowel: *vun* ~ von "ten", y-derived in the front vowel: *yır* "trace"; r ~ z > r: *hir* "girl"; ş ~ l > l: *hıl* "winter"; ç ~ (c) ~ ş (~s) ~ s (ş); /h/ derived in the front vowel: *hoturogur* "thirty Ogur"; k ~ ħ ~ ğ > y: *yul-* "to stay" (Baskakov, 2006: 118).

Baskakov's (2006) classification of the Bulgar group with the dialects listed above under one heading, based on these three features, shows that he was wrong from the very beginning. First of all, it should be said that theoretically he explained the classification system correctly and that it is an orderly system. However, when it comes to practice, the criteria he took are insufficient. If his first criterion is accepted as correct, the second criterion should separate the Bulgar group from other Turkic dialects. Therefore, he contradicts himself. He emphasized that the criteria he took as basis and determined the main group should be common to all groups (Baskakov, 2006: 115-116). The Bulgar group differs from the dialects it coexists with in the Western Hun branch in many ways.

The Bulgar group is a -r/-l dialect group, while the rest are in the -z/-ş group. In Old

Turkic, the /d/ sound, which was usually found inside, is in the Bulgar group with –r-, while in the others it is in the –y-. Chuvash and Bulgar Turkic were not separated only from the Western Hun branch group but from all Turkic dialects with these two basic features. In addition, giving historical and contemporary dialects together disrupts the classification system. While Old Oghuz, the ancestor of the Oghuz group Turkic dialects, is in the Eastern Hun branch, the dialects that are its continuation are in the Western Hun branch. In short, while the classification system established by Baskakov (2006) is correct, the criteria he used are incomplete and sometimes dysfunctional, and his groupings are incorrect.

Arat (1953: 125-138) classified Turkic dialects using the criteria "y-s, r-z, l-ş, d-t-z-y, tag-tav-dag, +l-+lık, t-d" and divided them into dialect and accent groups [şive]. Chuvash Turkic was included in the "r-" group among the dialect groups. Another member of this group is Yakut Turkic in the "t-" group. The remaining Turkic dialects are given as "Turkic Accent Groups". Tekin (2013a: 331) rightly objected to the use of the /s/ sound as a criterion.

Benzing (1959a: 1-5) stated that he based his classification on a geographical method. He gave Chuvash Turkic as the only member of the Bulgar group. He emphasized that it was spoken by approximately 1.3 million people and mentioned that it was a written language. He stated that the final sound /g/ was dropped as in the Oghuz group, the /d sound in Old Turkic became /t/, and the genitive and locative cases are +ın and +a after consonants.

Menges's (1959: 5-8) classification was published together with Benzing's classification. In the classification, Chuvash Turkic was given in the Volga Bulgar Turkic or Hun Bulgar Group. He stated that this group included Volga Bulgar Turkic and Chuvash Turkic. Menges stated that this branch was the "Old Northwestern Branch" and that it did not break away from any branch of Early Turkic, but was somewhere between Early Mongolian and Early Turkic, which could be seen through some common equivalences between Mongolian and Chuvash Turkic. He also emphasized that some Hunic remnants were found in Volga Bulgar Turkic and Chuvash Turkic, and added that the sufficient intensity of the Turkification process turned this branch into a marginal Turkic language (Menges, 1959: 6).

It is not correct for Menges (1959: 6) to place this group somewhere between Early Mongolian and Early Turkic. Some equivalences between Mongolian and Chuvash Turkic are not sufficient to prove this. Menges, who mentions the existence of Hunic remnants in Chuvash Turkic, did not specify what these are. Moreover, there is no document or remnant that would satisfactorily define Hunic. Although the place of Chuvash Turkic is shown correctly within the Turkic dialects, it should be emphasized that what he says about its source is a debatable subject.

Poppe (1965), unlike others, used the name "Chuvash-Turkic Languages". He emphasized that the name of the Turkic languages was not correct with the addition of Chuvash Turkic, that all Turkic dialects except Chuvash Turkic are –z-, –ş- Turkic languages, and that Chuvash Turkic is a –r-, –l- language, close to Common Turkic, but not identical. At this point, he distinguished Chuvash Turkic from other Turkic dialects. He wrote that the predecessor of Chuvash Turkic and the predecessor of Common Turkic were separated from Proto-Turkic. He criticized Samoylovich's classification because Chuvash Turkic was given as a Turkic language (Poppe, 1965: 33-34).

Poppe (1965), who gave information about Chuvash Turkic, stated that it is the only living –r language and added that it is the successor of a dialect close to Volga Bulgar. He also said that Khazar could be a close language or dialect, but that it was not certain due to the lack of material. He also emphasized that Old Hungarian borrowed words from Volga Bulgar. He also pointed out that the Bulgar Turkic remnants in today's Hungarian are relics of Volga Bulgar Turkic (Poppe, 1965: 36-37). Poppe can be criticized for his view that the term Turkic language cannot be used for Chuvash Turkic.

Doerfer's classification is important because it includes Halach Turkic (Doerfer et al., 1971a: 175-181). He considered Chuvash Turkic in the "Chuvash or Bolgar Group". It is seen that Doerfer, who made a general classification, based it on the average of the classifications of

his predecessors. He mostly discussed the place of Halach Turkic in his classification. He emphasized the relation of the Bolgar group with rhotacism and lambdasm, and pointed out that there was a -z->-r- and -ş->-l- change, and said that since these events are not seen in Halach Turkic, it could not be included in the Bolgar group (Doerfer et al., 1971a: 176).

Tekin (2013b: 351) named his classification as "Chuvash-Turkic Languages" like Poppe. He thought that the term Turkic language would not be appropriate for Chuvash Turkic. He stated that Chuvash Turkic with other Turkic dialects could not be sister languages but the successor of two sister languages (2013b: 351). He included a lineage such as Early Turkic and Early Chuvash Turkic or Early Bulgarian Turkic derived from Proto-Turkic. However, he also has an article called "A New Classification of Turkic Languages" and here again he emphasizes that the term Chuvash-Turkic languages is more accurate (2013c: 361). Tekin distinguishes Chuvash Turkic from other Turkic dialects by using the r-z, l-ş criteria (2013b: 351).

The views expressed for Poppe (1965) on the subject of naming are also valid for him. Tekin's (2013b) finding the term Turkic language inappropriate for Chuvash Turkic, while finding it appropriate for its predecessor, Proto-Turkic, creates a contradiction in itself. Therefore, there is no harm in classifying Chuvash Turkic under Turkic dialects.

Johanson (1998: 82-83) formed his classification under six headings. Chuvash Turkic is included in the Ogur branch as the only representative of this branch. It seems like a geographical classification. However, it cannot be said to be a purely geographical classification. Because dialects such as Chuvash Turkic and Halach Turkic were not evaluated in a group with the dialects with which they share the same geography due to their differences. In addition, it is seen that some traditional classification criteria were taken as basis. For Chuvash Turkic, he showed the /r/ sound at the end of the word *tihir* "dokuz" as a criterion.

Schöning (2013: 221-257) classified Turkic dialects in a multitude of ways according to their different characteristics. However, in general, he classified Turkic dialects under the titles of "Common Turkic", "Coastal Languages", "Central Turkic", "Non-Common Turkic Languages" etc. Schöning did not take a dialect under one title, but evaluated it under different titles as a result of its characteristics. Chuvash Turkic was classified under the title of "Coastal Languages" and "Non-Common Turkic Languages" together with Halach Turkic and Lena group Turkic dialects. The reason for classifying them together is that they are outside of Common Turkic.

Conclusion

Chuvash Turkic was included as a separate branch of Turkic in most classifications. However, it was evaluated in different dialect groups in some places. It has been observed that it was evaluated under the same heading with Yakut Turkic in some times. The fact that Yakut Turkic is a Turkic dialect distant from Common Turkic had an effect on the formation of this situation, which is completely unacceptable. However, it has also been observed that Chuvash Turkic was not included in older classifications. This situation stems from the fact that some researchers accept Chuvash as a language that later became Turkic. In addition, Chuvash was not accepted as a Turkish language in Poppe's (1965) classification, but it is considered as a language related to Turkic. A similar situation is also seen in Tekin's (2013b) classification. The most important phonetic criterion used when classifying Chuvash is the r~z- equivalence. In addition, phonetic criteria such as y~s- equivalence and morphological criteria was also used.

Referens list:

1. Alkaya, E. (2017). Tatar Türkçesi Yazı Dilinde ve Ağzlarında y-/c- Sesi. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRK LAD)*, 1(1), p. 24-38.
2. Arat, R. R. (1953). Türk Şivelerinin Tasnifi. *Türkiyat Mecmuası*, p. 59-138.
3. Baskakov, N. A. (2006). *Türk Dillerinin Tarihi-Tipolojik Sesbilimi*. (K. Koç and O. S. Karaca, Çev.) İstanbul: Multilingual Yayınları.

4. Benzing, J. (1959a). Classification of the Turkic Languages. J. Deny, K. Grønbech, H. Scheeland Z. V. Toganiçinde, *PhilologiaeTurcicaeFundamenta*(p. 1-5). Wiesbaden: Tomus Primus
5. Doerfer, G., Hesch, W., Scheinhardt, H. andTezcan, S. (1971a). *Khalaj Materials*. Bloomington: Indiana University.
6. Johanson, L. (1998). The History of Turkic. L. Johansonand É. Á. Csató (Dü) içinde, *The Turkic Languages* (p. 81-125). Londraand New York: Routledge.
7. Menges, K. H. (1959). Classification of The Turkic Languages. J. Deny, K. Grønbech, H. Scheeland Z. V. Togan, *PhilologiaeTurcicaeFundamenta I* (p. 5-8). Wiesbaden: Tomus Primus.
8. Poppe, N. (1965). *Introduction to Altaic Linguistics*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
9. Radloff, W. (1882). *Phonetik der nördlichenTürksprachen*. Leipzig.
10. Schöning, C. (2013). Modern TürkDillerininEşZamanlıTasnifiveTarihselYönleri. *DilAraştırmaları*(İ. Sarı, Translator, p. 221-257).
11. Tekin, T. (2013a). TürkDilveDiyalektlerininYeniBirTasnifi. T. Tekin, E. Yılmaz and N. Demir (Ed.), *Makaleler 3, ÇağdaşTürkDilleri*(p. 319-342). İstanbul: TDK.
12. Tekin, T. (2013b). A New Classificationof the Chuvash Turkic Languages. T. Tekin, E. Yılmaz and N. Demir (Ed.), *Makaleler 3, ÇağdaşTürkDilleri*(p. 351-359). Ankara: TDK.
13. Tekin, T. (2013c). A New Classification of the Turkic Languages. T. Tekin, E. Yılmaz and N. Demir (ed.), *Makaleler 3, ÇağdaşTürkDilleri*(p. 361-375). Ankara: TDK.

Information about the author responsible for the correspondence (place of work, phone number, e-mail): Ercan Alkaya - Prof. Dr. Fırat University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Contemporary Turkic Dialects and Literatures, Elazığ/Türkiye ealkaya16@gmail.com

**ӘЛЕУМЕТТАНУ
СОЦИОЛОГИЯ
SOCIOLOGY**

FTAXP: 63.00.00

<https://orcid.org/0000-0003-0699-7836>

<https://orcid.org/0009-0003-2931-5356>

<https://orcid.org/0009-0008-1370-955X>

Дарибаева Р.Д.*, Сапарова Ю.А., Жолдасбекова Қ.А.

педагог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ЮҚУ. Шымкент, Қазақстан

педагог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ЮҚУ. Шымкент, Қазақстан

педагог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ЮҚУ. Шымкент, Қазақстан

**ЦИФРЛАНДЫРУДЫҢ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ
ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТТЕРДІҢ ТИІМДІЛІГІНЕ ӘСЕРІ**

***Автор-корреспондент:** Daribaeva_r57@mail.ru

Түйін: Мақалада Қазақстан Республикасының әлеуметтік қызметтеріне цифрлық технологиялар мен платформаларды енгізу мәселелері талқыланады. Әлеуметтік қызметтерді цифрландыру - оларды жаңғырту және тиімділігін арттыру, ресурстар мен қызметтерге қолжетімділікті қамтамасыз ету, мемлекеттік органдар мен азаматтардың өзара іс-қимылын жақсарту, ішкі процестерді оңтайландыру жолындағы маңызды қадам. Сондай-ақ мақалада электронды есепке алу және басқару жүйелерін енгізу, әлеуметтік қызметтерді көрсету үшін онлайн платформалар құру, қызметтердің сапасын арттыру үшін үлкен деректер мен аналитиканы пайдалану сияқты цифрландырудың негізгі аспектілері талқыланады. Қазақстандағы табысты цифрлық бастамалардың мысалдары талданады, жаңа технологияларды енгізу кезінде әлеуметтік қызметтер тап болатын проблемалар мен қиындықтар анықталды. Цифрландырудың әлеуметтік қызметтердің қолжетімділігі мен сапасына, сондай-ақ азаматтардың қанағаттану деңгейіне әсері де қарастырылған. Зерттеу цифрландыру ресурстарды тиімдірек бөлуге, процестерді жеңілдетуге және азаматтармен өзара іс-қимылды жақсартуға ықпал ететінін көрсетті, бұл өз кезегінде елдегі әлеуметтік қызметтердің сапасын арттыруға әкеледі.

Кілт сөздер: цифрландыру, әлеуметтік қызметтер, тиімділік, электронды жүйелер, онлайн платформалар, азаматтармен өзара әрекеттесу

МРНТИ: 63.00.00

<https://orcid.org/0000-0003-0699-7836>

<https://orcid.org/0009-0003-2931-5356>

<https://orcid.org/0009-0008-1370-955X>

Дарибаева Р.Д.*, Сапарова Ю.А., Жолдасбекова Қ.А.

к.педагог.н., доцент ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

к.педагог.н., доцент ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

к.педагог.н., доцент ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

**ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВИЗАЦИИ НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ СОЦИАЛЬНЫХ
УСЛУГ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН**

***Автор-корреспондент:** Daribaeva_r57@mail.ru

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы внедрения цифровых технологий и платформ в социальные услуги Республики Казахстан. Цифровизация социальных услуг – это важный шаг на пути их модернизации и повышения эффективности, обеспечения доступа к ресурсам и услугам, улучшения взаимодействия государственных органов и граждан, оптимизации

внутренних процессов. В статье также рассматриваются ключевые аспекты цифровизации, такие как внедрение электронных систем учета и управления, создание онлайн-платформ предоставления социальных услуг, а также использование больших данных и аналитики для повышения качества услуг. Проанализированы примеры успешных цифровых инициатив в Казахстане, выявлены проблемы и трудности, с которыми сталкиваются социальные службы при внедрении новых технологий. Также рассмотрено влияние цифровизации на доступность и качество социальных услуг, а также уровень удовлетворенности граждан. Исследование показало, что цифровизация способствует более эффективному распределению ресурсов, упрощению процессов и улучшению взаимодействия с гражданами, что, в свою очередь, приводит к повышению качества социальных услуг в стране.

Ключевые слова: цифровизация, социальные службы, эффективность, электронные системы, взаимодействие с гражданами

IRSTI: 63.00.00

<https://orcid.org/0000-0003-0699-7836>

<https://orcid.org/0009-0003-2931-5356>

<https://orcid.org/0009-0008-1370-955X>

Daribayeva R.D.*, Saparova Yu.A., Zholdasbekova K.A.,

candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

THE IMPACT OF DIGITALIZATION ON THE EFFECTIVENESS OF SOCIAL SERVICES IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Corresponding author: Daribaeva_r57@mail.ru

Abstract: The article discusses the implementation of digital technologies and platforms in social services of the Republic of Kazakhstan. Digitalization of social services is an important step towards their modernization and increased efficiency, ensuring access to resources and services, improving interaction between government agencies and citizens, and optimizing internal processes. The article also discusses key aspects of digitalization, such as the introduction of electronic accounting and management systems, the creation of online platforms for the provision of social services, and the use of big data and analytics to improve the quality of services. Examples of successful digital initiatives in Kazakhstan are analyzed, and the problems and difficulties that social services face when implementing new technologies are identified. The impact of digitalization on the availability and quality of social services, as well as the level of citizen satisfaction, is also considered. The study showed that digitalization contributes to a more efficient allocation of resources, simplification of processes and improved interaction with citizens, which, in turn, leads to an increase in the quality of social services in the country.

Key words: digitalization, social services, efficiency, electronic systems, interaction with citizens

Kіріспе

Қазіргі заманда цифрландыру өмірдің барлық салаларын, соның ішінде халықтың әлауқатын қамтамасыз етуде басты рөл атқаратын әлеуметтік қызметтерді қамтиды. Қазақстан Республикасында цифрлық түрленімдерістері белсенді дамып келеді, бұл әлеуметтік қызметтердің тиімділігін арттырудың жаңа мүмкіндіктерін ашады. Цифрлық технологияларды енгізу әкімшілік үдерістерді оңтайландыруға, азаматтардың әлеуметтік қызметтерге қолжетімділігін жақсартуға және мемлекеттік органдар мен тұрғындардың өзара іс-қимылын жеңілдетуге мүмкіндік береді. Дегенмен, цифрландыру инфрақұрылымды жаңғырту, ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және қызметкерлерді оқыту сияқты бірқатар міндеттерге де тап болып отыр.

Теориялық талдау

Қазақстанда Интернетке және цифрлық құрылғыларға, әсіресе ауылдық және шалғай аймақтарда біркелкі қолжетімділік мәселесі тұр. Ірі қалаларда жоғары жылдамдықты интернет пен заманауи технологияларға қолжетімділік анағұрлым дамыған, ал шалғай елді мекендерде интернеттің жылдамдығына, тұрақтылығына және қолжетімділігіне елеулі шектеулер қойылған. Бұл цифрлық теңсіздікті тудырады, бұл ауыл тұрғындарының онлайн білім беру, денсаулық сақтау бойынша кеңестер, мемлекеттік қызметтер мен кәсіби даму мүмкіндіктері сияқты маңызды әлеуметтік қызметтерге қол жеткізуін шектейді. Мәселені шешу инфрақұрылымды жаңғыртуды және цифрлық теңдікті қамтамасыз етуді талап етеді.

«Цифрлық алшақтық адамдар, елдер және тіпті аймақтар арасында қалыптасады. Цифрлық технологияларға қол жеткізе алмайтын адамдар, оқу орны, ұйымдар мен мемлекеттер осындай қол жетімділігі бар ақпаратпен жұмыс істеудің артықшылықтарын жоғалтады» [1,238].

Цифрлық теңсіздік әсіресе қарт адамдар, мүмкіндіктері шектеулі адамдар және білім деңгейі төмен адамдар сияқты осал топтарға әсер етеді. Бұл топтар заманауи технологиялар мен интернет қызметтеріне қол жеткізуде қиындықтарға тап болады, бұл олардың әлеуметтік қызметтерді пайдалану, онлайн медициналық көмек алу, қашықтықтан білім беруге қатысу және электрондық мемлекеттік қызметтерді пайдалану мүмкіндіктерін шектейді. Цифрлық дағдылар мен қолжетімділіктің болмауы олардың әлеуметтік оқшаулануын күшейтіп, қоғамдық өмірге қатысуын шектейді. «Осылайша, цифрлық теңсіздік көптеген факторлармен анықталатын күрделі ұғым болып табылады. Ол бүкіл әлем бойынша біркелкі таралмаған, нәтижесінде цифрлық теңсіздікке әкелетін экономикалық, әлеуметтік және уақыт ресурстарын иеленумен байланысты. Пандемия кезінде АКТ қолжетімділігін кеңейтуге бағытталған шаралар кешенін әзірлеу бұрынғыдан да маңызды» [2,104].

Киберқауіптердің қаупі және әлеуметтік қызмет көрсету клиенттерінің жеке деректерінің жеткіліксіз қорғалуы ақпараттың ағып кетуіне және құпиялылықтың бұзылуына әкелуі мүмкін. Цифрлық инфрақұрылымның осалдықтары және киберқауіпсіздікке назар аудармау хакерлік, фишинг және алаяқтық сияқты шабуылдардың ықтималдығын арттырады. Бұл әлеуметтік осал азаматтардың жеке деректерін, соның ішінде денсаулық туралы ақпаратты және әлеуметтік төлемдерді тәуекелге ұшыратады, бұл қаржылық шығындарға, кемсітуге және әлеуметтік институттарға сенімнің нашарлауына әкелуі мүмкін[3].

Цифрлық технологиялар саласындағы әлеуметтік қызмет қызметкерлерінің біліктілігінің жеткіліксіздігі заманауи құралдар мен онлайн қызметтерді тиімді пайдалануды қиындатады. Көптеген мамандардың жаңа бағдарламалармен, деректер базаларымен және онлайн платформалармен жұмыс істеуге қажетті дағдылары жоқ, бұл көрсетілетін қызметтердің сапасын төмендетеді және өтініштерді өңдеуді кешіктіреді. Бұл цифрлық сауаттылықты арттыру және азаматтарға цифрлық ортада жақсырақ қызмет көрсету үшін қосымша білім беру мен оқыту қажеттілігін тудырады[4].

Тәжірибелік бөлім

Қызметкерлер мен клиенттер тарапынан болатын өзгерістерге қарсылық, сондай-ақ жаңа цифрлық технологиялар мен процестерге бейімделудегі әлеуметтік қызметтердің қиындықтары инновацияны айтарлықтай бәсеңдетуі немесе қиындатуы мүмкін елеулі қиындықтар туғызады.

Қызметкерлер тарапынан да қарсылық болуы мүмкін. Қызметкерлер белгісіз және уайымға байланысты жаңа технологиялар мен процестерден қорқуы мүмкін, себебі олар бұл өзгерістердің олардың жұмыс тапсырмалары мен жұмыс ортасына қалай әсер ететінін

білмейді. Көптеген қызметкерлер жаңа технологияларды меңгеру қабілетіне сенімсіз болуы мүмкін. Бұл өзгерістерді теріс қабылдауға және оны пайдаланудан аулақ болуға әкелуі мүмкін. Жаңа технологиялар мен процестерді оқыту жеткіліксіз болса немесе қызметкерлерге жеткілікті қолдау көрсетпесе, бұл қарсылыққа және жаңа құралдарды пайдаланудан бас тартуға әкелуі мүмкін. Жаңа технологиялар жұмыс процестерін және жұмыс жүктемелерін өзгерте алады. Бұл қызметкерлердің наразылығын тудыруы мүмкін, әсіресе егер олар өзгерістерді жұмыс жүктемесін арттыру немесе жұмысын қиындатады деп түсінсе. Егер қызметкерлер өзгерту процесіне қатыспаса немесе өзгертудің себептерін түсінбесе, олар оны сыртқы күштер таңу деп қабылдауы мүмкін, бұл қарсылық тудыруы мүмкін.

Тұтынушылар, әсіресе егде жастағы адамдар және цифрлық технологияны білмейтіндер, жаңа онлайн платформалар мен құралдарды пайдалануда қиындықтарға тап болуы мүмкін. Және бұл олардың қарсылығын және қызмет алудың дәстүрлі әдістеріне басымдық беруін тудыруы мүмкін. Тұтынушылар жаңа технологиялардың немесе олар ұсынатын қызметтердің артықшылықтарын білмеуі мүмкін, бұл осы жаңа құралдарды пайдаланғысы келмеуі мүмкін. Қызметтерді алу жолындағы өзгерістер әдеттегідей бизнесті бұзуы мүмкін. Және бұл клиенттер арасында қарсылық тудыруы мүмкін, әсіресе олар ескі әдістерге үйренсе.

Әлеуметтік қызметтер жаңа цифрлық технологияларды енгізу үшін жеткіліксіз техникалық инфрақұрылымға тап болуы мүмкін. Бұл: ескірген жабдық, желінің өткізу қабілетінің жеткіліксіздігі немесе қажетті бағдарламалық қамтамасыз етудің болмауы болуы мүмкін. Жаңа технологияларды қолданыстағы жүйелермен және процестермен біріктіру күрделі және қымбат болуы мүмкін. Сәйкессіздіктер мен үйлеспеушіліктер жаңа шешімдерді сәтті енгізуді қиындатады. Цифрлық технологияға көшу деректерді тасымалдауды қажет етуі мүмкін. Және бұл деректер сапасы, оның құрылымдық және қауіпсіздік мәселелерімен байланысты. Шектеулі қаржылық және адам ресурстары жаңа технологияларды енгізу мен қолдауды қиындатады. Бұл жабдықты жаңартуға немесе қызметкерлерді оқытуға арналған бюджеттің болмауына байланысты болуы мүмкін [5].

Өзгерістерді жүзеге асырудың нақты стратегиясы мен жоспары болмаса, әлеуметтік қызметтер өтпелі үдерісті басқаруда қиындықтарға тап болуы мүмкін, бұл тиімсіздік пен сәтсіздікке әкелуі мүмкін. Нақты көшбасшылық пен басқарушылық қолдаудың болмауы қабылдауды бәсеңдетуі және жаңа технологияларды сәтті қабылдауға кедергілер тудыруы мүмкін. Қызметкерлердің қарсылығы жаңа технологияларды қабылдауды баяулатуы немесе қиындатуы мүмкін. Бұл қарсылық өзгерістердің артықшылықтарын түсінбеу немесе жаңа құралдарды теріс қабылдауға байланысты болуы мүмкін.

Әлеуметтік қызметтерде цифрлық технологияларды табысты енгізу және қолдауда қаржыландыру мен ресурстар басты рөл атқарады. Бұл мәселелер цифрландыру процесін айтарлықтай баяулатуы немесе қиындатуы мүмкін.

Әлеуметтік қызметтер жаңа технологияларды сатып алу және енгізу үшін жеткіліксіз бюджеттерге тап болуы мүмкін. Шектеулі қаржылық ресурстар аппараттық және бағдарламалық қамтамасыз етуді жаңартуды қиындатады, сонымен қатар оқыту және қолдау шығындарын өтейді. Шектеулі бюджеттермен цифрландыру шығындарын қамтымайтын басымдықтарды белгілеуге болады. Нәтижесінде басқа да маңызды салалар технологияны жаңарту есебінен қаржы алуы мүмкін. Қаржыландырудың ауытқуы және бюджетті бөлудегі өзгерістер белгісіздік тудырады және цифрландырудың ұзақ мерзімді жобаларын жоспарлау мен жүзеге асыруды қиындатады. Қысқа мерзімді гранттар мен қаржыландыру цифрлық технологияларды қолдау мен жаңартудың ұзақ мерзімді шығындарын өтей алмайды, бұл тұрақтылық пен іске асырылған шешімдерді қолдау мәселелеріне әкелуі мүмкін. Әлеуметтік қызметтерді цифрландыруды қолдауға бағытталған мемлекеттік және жеке гранттар мен субсидиялардың болмауы жаңғырту және жаңа технологияларды енгізу мүмкіндігін шектейді.

Көптеген әлеуметтік қызметтерде жаңа цифрлық технологияларды табысты енгізу және пайдалану үшін қажетті заманауи жабдықтар (компьютерлер, серверлер және желілер) жетіспейді. Заманауи бағдарламалық қамтамасыз ету мен мамандандырылған құралдарға лицензиялардың болмауы деректерді басқару және қызметтерді көрсету бойынша тиімді шешімдерді енгізуді қиындатады. Сондай-ақ IT және цифрлық мамандардың тапшылығымен қатар, әлеуметтік қызметтердің жаңа шешімдерді енгізу және қолдау мүмкіндіктері шектеулі. Қызметкерлер ағымдағы тапсырмаларға шамадан тыс жүктелуі мүмкін және жаңа технологияларды үйренуге және енгізуге уақыт пен ресурстар жетіспеуі мүмкін. Қызметкерлерді жаңа технологияларға оқыту қосымша ресурстар мен уақытты қажет етеді, бұл қаржы шектеулі және жұмыс жүктемесі жоғары болған кезде оны орындау қиын болуы мүмкін [6].

Білікті техникалық қолдау мен қызмет көрсету орталықтарының жоқтығы мәселелерді шешуді және жаңа технологияларды қолдауды қиындатады. Жаңа технологияларды енгізу қолданыстағы инфрақұрылымды жаңғыртуды талап етеді.

Әлеуметтік қызметтерде әртүрлі цифрлық жүйелер мен платформаларды біріктіру деректер алмасу мен жұмысты үйлестіруде қиындықтарға әкелетін елеулі мәселе болып табылады.

Жүйелер әртүрлі деректер пішімдерін қолдануы мүмкін, бұл платформалар арасында ақпарат алмасуды қиындатады. Бұл қосымша деректерді түрлендіруді талап етеді, бұл қателер қаупін арттырады және интеграциялау процесін қиындатады. Ескірген немесе мамандандырылған жүйелер заманауи байланыс стандарттары мен хаттамаларын қолдамауы мүмкін. Бұл оларды жаңа цифрлық платформалармен біріктіруді қиындатады. Әмбебап немесе үйлесімді интеграциялық шешімдердің болмауы жобаның құны мен күрделілігін арттыратын тапсырыстық шешімдерді әзірлеу қажеттілігіне әкеледі.

Деректер алмасудың бірыңғай стандарттары мен хаттамаларының болмауы интеграцияда қиындықтар туғызады. Әртүрлі жүйелер тұтынушыларды сәйкестендіру, деректерді жіктеу және басқа аспектілер үшін әртүрлі стандарттарды қолдануы мүмкін, бұл олардың бірге жұмыс істеуін қиындатады. Әртүрлі платформалардың әртүрлі бизнес-процестер мен функционалдық мүмкіндіктері болуы мүмкін, бұл тиімді өзара әрекеттесу үшін оларды үйлестіруді және біріктіруді талап етеді.

Қолданбалы бағдарламалау интерфейстерінің болмауы немесе сапасыздығы жүйелер арасындағы байланысты қиындатады. Барлық жүйелер интеграция үшін ашық және жақсы құжатталған қолданбалы бағдарламалау интерфейстерін қамтамасыз ете бермейді. Деректерді бір жүйеден екіншісіне тасымалдау күрделі және көп уақытты қажет ететін тапсырма болуы мүмкін, әсіресе деректердің құрылымы немесе пішімдері әртүрлі болса. Интеграция жүйелерге жүктемені арттырады, бұл олардың өнімділігі мен өңдеу жылдамдығына әсер етуі мүмкін.

Әртүрлі бөлімдер мен мүдделі тараптар арасындағы үйлестірудің болмауы интеграция процесін баяулатады. Бұл AT бөлімдері, басқару құрылымдары және соңғы пайдаланушылар арасындағы жеткіліксіз байланысты қамтуы мүмкін. Интеграция прогресті жоспарлауды, бақылауды және бағалауды қоса алғанда, жобаны мұқият басқаруды талап етеді. Ресурстардың жетіспеушілігі немесе жобаны тиімсіз басқару интеграциядағы кідірістерге және проблемаларға әкеледі.

Әртүрлі жүйелерді біріктіру жаңа осалдықтар мен деректер қауіпсіздігіне қауіп төндіруі мүмкін. Жүйелер арасында тасымалданған кезде деректер қауіпсіздігінің жеткіліксіздігі ағып кетуге немесе рұқсатсыз кіруге әкелуі мүмкін. Әртүрлі жүйелер арасындағы қол жеткізу мен пайдаланушы құқықтарын үйлестіру деректерге рұқсатсыз кіру қаупін арттыра отырып, күрделі болуы мүмкін.

Жүйелерді біріктіру құпия ақпараттың бұзылуына әкелуі мүмкін, әсіресе деректер қауіпсіздік деңгейі әртүрлі жүйелер арасында тасымалданса. Әртүрлі нормативтік талаптар мен деректерді қорғау стандарттарын сақтау қажеттілігі интеграцияны

қиындатып, қосымша шығындарға әкелуі мүмкін.

Цифрлық жүйелердің техникалық сенімділігі мен тұрақтылығына қатысты мәселелер әлеуметтік қызметтердің жұмысына және қызметтердің қолжетімділігіне елеулі әсер етуі мүмкін.

Сапасы төмен интернет қосылымдары бар аймақтар жиі үзілістерге және цифрлық жүйелердің баяу жұмысына тап болуы мүмкін. Тұрақсыз немесе төмен жылдамдықты қосылым кідірістерге және онлайн қызметтердің қолжетімсіздігіне әкеледі. Артық байланыс сілтемелерінің болмауы және маңызды жүйелерге қолдау көрсету, егер негізгі желі сәтсіз болса, елеулі проблемаларды тудыруы мүмкін. Ескірген немесе физикалық тозған жабдықты пайдалану жиі істен шығуға және істен шығуға әкеледі. Жабдықты үнемі жаңарту мен жаңартудың болмауы жүйелердің жалпы сенімділігін төмендетеді. Сервер тапшылығы, жеткіліксіз деректерді сақтау және тиімсіз салқындату жүйелері жүйенің өнімділігі мен сенімділігіне әсер етеді.

Бағдарламалық қамтамасыз етудегі қателер мен осалдықтардың болуы жүйелердің жұмысындағы ақаулар мен проблемаларға әкеледі. Бағдарламалық жасақтаманың ақаулары да қауіпсіздік тәуекелдерін арттырады. Тұрақты жаңартулар мен патчтарды қабылдамайтын бағдарламалық құрал тұрақсыз және сенімділігі төмен болуы мүмкін. Қате бағдарламалық құрал конфигурациясы мен жүйе параметрлері жүйенің ақауларына және тұрақсыздығына әкелуі мүмкін. Өртүрлі бағдарламалық шешімдерді біріктіру проблемалары сәйкессіздікке және жүйе ақауларына әкелуі мүмкін.

Білікті техникалық қолдау және техникалық қызмет көрсету мамандарының болмауы кейде ақаулықтарды жылдам шешуді және ақаулықтарды жоюды қиындатады. АТ персоналын оқытудың болмауы жүйелерге дұрыс қызмет көрсетілмеуі және қолдау көрсетілмеуі, істен шығу қаупін арттыруы мүмкін.

Тұрақты техникалық қызмет көрсетудің және алдын алу шараларының болмауы проблемалардың жиналуына және істен шығу қаупінің артуына әкелуі мүмкін. Сақтық көшірмелердің және төтенше жағдайлар жоспарларының болмауы жүйені ақаулардан кейін қалпына келтіруді қиындатады.

Қауіпсіздік пен тұрақтылық кибершабуылдар мен қауіпсіздік инциденттеріне қатысты. Қауіпсіздік жүйелеріндегі осалдықтар мен әлсіздіктер сәтті кибершабуылдарға әкеледі, бұл қызметтердің үзілуі мен қолжетімсіздігін тудыруы мүмкін. Серверлер мен желілер сияқты негізгі инфрақұрылым құрамдастарына жасалған шабуылдар цифрлық жүйелердің толық немесе ішінара қолжетімсіздігіне әкелуі мүмкін.

Тәуекелдерді басқару стратегиялары мен жоспарларының болмауы ықтимал бұзылуларға дайындалуды және олардың әсерін барынша азайтуды қиындатады. Оқиғалар мен сәтсіздіктерді басқарудың нашарлығы жүйелерді қалпына келтірудің кешігуіне және тоқтау уақытының артуына әкеледі.

Қазақстан Республикасының әлеуметтік қызметтерінде цифрлық технологияларды қолдану клиенттердің құқықтарын қамтамасыз ету және цифрлық қызметтерді тиімді реттеу үшін ерекше назар аударуды талап ететін бірқатар этикалық және құқықтық мәселелерді тудырады.

Этикалық мәселелер тұтынушылардың жеке деректерін олардың толық ақпараттандырылған келісімінсіз жинау және сақтау кезінде туындайды. Мәліметтердің құпиялылық және клиент құқықтарын сақтау қағидаттарына сәйкес жиналуын, сақталуын және өңделуін қамтамасыз ету маңызды. Деректерді рұқсатсыз кіруден және пайдаланудан қорғау қажет. Ол үшін ақпараттың сыртқа шығып кетуіне және теріс пайдаланылуына жол бермеу үшін қатаң шаралар белгілеу қажет.

Тұтынушылар қандай деректердің жиналып жатқаны, олардың қалай пайдаланылатыны және оған кімнің қол жеткізе алатыны туралы толық хабардар болуы керек. Клиенттер деректерінің қалай пайдаланылатынын түсіну немесе бақылау мүмкіндігі болмаған кезде этикалық мәселелер туындайды. Ұйымдар тұтынушылар

негізделген шешімдер қабылдауы үшін деректерді жинау және өңдеу саясаты мен тәжірибесі туралы ашық болуы керек [7].

Клиенттерді әлеуметтік мәртебесі, жасы немесе басқа жеке ерекшеліктері сияқты деректеріне байланысты кемсітуге жол бермеу керек. Қызметтерге әділ және тең қолжетімділікті қамтамасыз ету үшін цифрлық технологияларды пайдалану қажет. Цифрлық қызметтерден тыс қалмауы үшін қарт адамдар мен мүгедектер сияқты осал топтардың қажеттіліктерін ескеру маңызды.

Қазақстан Республикасында жеке ақпаратты жинау, өңдеу және сақтау мәселелерін реттейтін жеке деректерді қорғау туралы заң бар. Құқықтық салдарларды болдырмау үшін ұйымдар осы заңнаманы сақтауы керек. Цифрлық платформалар және онлайн қызметтер туралы заң сияқты цифрлық қызметтерге қатысты заңнаманы сақтау қажеттілігі. Реттеу пайдаланушылардың құқықтарын және қызмет көрсету сапасының стандарттарын қорғауды қамтамасыз етуі тиіс.

Тұтынушылар өз деректеріне қол жеткізуге және оларды түзету немесе жою мүмкіндігіне ие. Заңнама бұл құқықтарды қолдайды және тұтынушылардың өз деректерін оңай басқара алатынын қамтамасыз етеді. Клиенттерді ұйымдардың деректерді теріс пайдалану немесе тұтынушы құқықтарын бұзу сияқты теріс пайдалануынан құқықтық қорғауды қамтамасыз ету маңызды.

Ұйымдар деректердің бұзылуы және құпиялылықтың бұзылуы үшін заңды жауапкершілікте болады. Қауіпсіздік ережелері мен стандарттарының сақталуын қамтамасыз ету үшін жауапкершілік шаралары мен санкциялары болуы керек. Заңнамаға және ішкі нормативтік стандарттарға сәйкестіктің тұрақты шолуы мен аудиті ықтимал бұзушылықтарды анықтайды және түзетеді және деректерді басқару тәжірибесін жетілдіреді.

Нәтижелер мен талқылау

Цифрлық технологияларға біркелкі емес қолжетімділік мәселелерінің ықтимал шешімдері:

- телекоммуникациялық инфрақұрылымды дамытуға инвестицияларды ұлғайту және шалғай елді мекендерде интернет қызметтерін қамтуды кеңейту.
- ауылдық елді мекендердің тұрғындарына цифрлық құрылғыларды сатып алуға және интернет қызметтеріне ақы төлеуге субсидиялар беру.
- цифрлық сауаттылықты арттыру және халықты цифрлық технологияларды пайдалануға үйрету бағдарламаларын әзірлеу.
- шалғай елді мекендердің тұрғындарына әлеуметтік қызметтерге қолжетімділікті қамтамасыз ету үшін онлайн және офлайн қызметтерді біріктіретін гибриді шешімдерді әзірлеу. Бұл мәселелерді шешу үкіметтің, жеке сектордың және қоғамдық ұйымдардың күш-жігерін қамтитын кешенді тәсілді қажет етеді.

Цифрлық теңсіздікті және оның халықтың осал топтарына әсерін жоюдың ықтимал шешімдері:

- мүмкіндігі шектеулі адамдар мен егде жастағы адамдардың қажеттіліктерін ескеретін қолжетімді технологиялар мен интерфейстерді құру және енгізу.
- егде жастағы адамдар мен білім деңгейі төмен адамдар үшін цифрлық дағдыларды оқыту бағдарламаларын жүргізу. Оқу үдерісінде қолдау мен көмекті енгізу.
- пайдаланушылардың кең ауқымын қамту үшін ақпарат пен қызметтердің әртүрлі платформаларда және ыңғайлы форматтарда қолжетімді болуын қамтамасыз ету.
- цифрлық ресурстар мен қызметтерге қолжетімділікті қамтамасыз ету үшін халықтың осал топтарымен жұмыс істейтін коммерциялық емес ұйымдармен және қауымдастық топтарымен ынтымақтасу. Бұл шаралар цифрлық теңсіздіктің әсерін азайтуға және әлеуметтік қызметтерді халықтың барлық топтары үшін қолжетімді етуге көмектеседі.

Киберқауіпсіздік және деректерді қорғау мәселелерінің ықтимал шешімдері:

- деректерді шифрлаудың заманауи әдістерін енгізу, бағдарламалық қамтамасыз етуді жүйелі түрде жаңарту және деректерді қорғау үшін сенімді қауіпсіздік жүйелерін пайдалану.

- фишинг пен әлеуметтік инженерия әдістерін тануды қоса алғанда, қауіпсіздік және деректерді қорғау мәселелері бойынша қызметкерлерді тұрақты оқыту.

- көп деңгейлі аутентификацияны және қол жеткізу құқықтарын жүйелі түрде тексеруді қоса алғанда, қатал рұқсатты басқару саясатын енгізіңіз.

- деректерді өңдеу, сақтау және жою процедураларын қоса алғанда, деректерді қорғау саясатын құру және енгізу.

- қауіпсіздік жүйелеріне тұрақты мониторинг және осалдықтар мен бұзушылықтарды анықтау және жою үшін аудиттер жүргізу. Бұл мәселелерді шешу кешенді көзқарасты және әртүрлі субъектілердің, соның ішінде мемлекеттік органдардың, әлеуметтік қызметтер мен технологиялық компаниялардың ынтымақтастығын талап етеді.

Қызметкерлерді оқыту және дамыту қажеттілігінің ықтимал шешімдері:

- курстарды, семинарларды және интернет-ресурстарды қоса алғанда, кешенді оқыту және біліктілікті арттыру бағдарламаларын құру және енгізу.

- оқыту және білім беру іс-шараларын ұйымдастыру үшін ресурстар мен қаржыландыруды қамтамасыз ету.

- цифрлық технологиялар бойынша мамандандырылған курстарды әзірлеу және жеткізу үшін университеттермен және оқу орталықтарымен серіктестік.

- нұсқаулықтар, бейне курстар және интерактивті тренажерлар сияқты оқу материалдарын әзірлеу және тарату.

- қызметкерлерге жаңа технологияларды меңгеруге және туындаған мәселелерді шешуге көмектесетін мониторинг және қолдау жүйелерін құру. Бұл мәселелерді шешу Қазақстан Республикасында көрсетілетін әлеуметтік қызметтердің сапасын жақсартуға және жалпы әлеуметтік қызметтің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Қаржыландыру мәселелерін шешудің ықтимал шешімдері:

- цифрландыруды қолдау үшін қосымша гранттар, субсидиялар және жеке инвестициялар мүмкіндіктерін зерттеу.

- қолда бар бюджет қаражатын тиімді бөлу, мүмкін азырақ маңызды шығындарды азайту және оларды цифрландыруға қайта бағыттау.

- ұзақ мерзімді қаржыландыру және тұрақтылық стратегияларын, соның ішінде технологияларды қолдау және жаңарту жоспарларын әзірлеу және енгізу.

Ресурс мәселелерін шешудің ықтимал шешімдері:

- қолда бар қаражат пен басымдықтарды ескере отырып, ескірген техниканы кезең-кезеңімен жаңғырту.

- цифрлық технологияларды қолдау үшін қызметкерлерді оқытуға және білікті мамандарды тартуға қаражат бөлу.

- Жаңа технологиялардың үздіксіз жұмысын қамтамасыз ету үшін техникалық қолдау қызметтерін құру немесе жетілдіру.

- желілер мен серверлерді жаңартуды қоса алғанда, цифрлық шешімдерді қолдау үшін инфрақұрылымды біртіндеп жаңарту және кеңейту. Бұл шаралар әлеуметтік қызметтерге цифрлық технологияларды енгізуге байланысты қаржыландыру және ресурстық қиындықтарды жеңуге көмектеседі және осы саладағы цифрландырудың неғұрлым тиімді және тұрақты дамуына ықпал етеді.

Ынтымақтастық пен стандарттау мәселелерін шешудің ықтимал шешімдері:

- деректер алмасуға арналған бірыңғай стандарттар мен хаттамаларды жасау және енгізу интеграцияны жеңілдетеді және жүйелердің үйлесімділігін жақсартады.

- деректердің трансформациясын және әртүрлі жүйелер арасындағы өзара әрекеттесуді қамтамасыз ете алатын интеграциялық платформалар сияқты аралық

бағдарламалық шешімдерді қолдану.

Техникалық және ұйымдастырушылық қиындықтарды шешудің ықтимал шешімдері:

- кезеңдерді, ресурстар мен мерзімдерді анықтайтын нақты интеграциялық жоспарды әзірлеу. Тиімді жобаны басқару туындайтын қиындықтарды жеңуге және интеграция процесін бақылауға көмектеседі.

- үйлестіруді жақсарту және барлық талаптарды ескеру үшін барлық мүдделі тараптарды, соның ішінде IT мамандарын, менеджерлерді және пайдаланушыларды интеграциялау процесіне белсенді тарту.

Қауіпсіздік пен құпиялылық мәселелерін шешуге арналған ықтимал шешімдер:

- жүйелерді біріктіру кезінде ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін шифрлау, аутентификация және қол жеткізуді басқару сияқты деректерді қорғаудың озық технологияларын пайдалану.

- осалдықтарды анықтау және жою және нормативтік талаптардың сақталуын қамтамасыз ету үшін тұрақты аудиттер мен қауіпсіздік шолуларын жүргізу. Бұл шаралар цифрлық жүйелер мен платформаларды әлеуметтік қызметтерге біріктіру мәселелерін жеңілдетуге, деректер алмасу мен үйлестіруді жақсартуға, көрсетілетін қызметтердің тиімділігі мен қауіпсіздігін арттыруға көмектеседі.

Әлеуметтік қызметтерде цифрлық технологияларды пайдалануға қатысты этикалық және құқықтық мәселелерге клиенттердің жеке өміріне қол сұғылмаушылық және деректерді қорғау құқықтарын сақтау кіреді. Маңызды аспектілерге деректерді өндеуге келісім беру, деректер қауіпсіздігін қамтамасыз ету және цифрлық платформаларды пайдалану кезінде кемсітушілікке жол бермеу кіреді. Нормативтік және құқықтық базаның жеткіліксіздігі азаматтардың құқықтарының бұзылуына, мәліметтерді әдепсіз пайдалануына және әлеуметтік қызметтерге қатысты құқықтық салдарға әкелуі мүмкін. Бұл тұтынушылардың құқықтарын қорғау және цифрлық қызметтерді реттеу үшін нақты ережелер мен стандарттарды әзірлеуді талап етеді [8].

Этикалық стандарттарды қамтамасыз ету бойынша ұсыныстар:

- деректерді өндеудің және клиент құқықтарын қорғаудың барлық этикалық аспектілерін ескеретін нақты құпиялылық саясатын әзірлеу және енгізу қажет.

- қызметкерлерді оқыту және этикалық стандарттарды сақтауды және тұтынушылардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз ету үшін процедураларды әзірлеу.

Заң талаптарын сақтау бойынша ұсыныстар:

- деректерді қорғау заңнамасының және цифрлық қызметтерді реттеудің сақталуын қамтамасыз ету. Заңнамадағы өзгерістерге сәйкес тәжірибені үнемі жаңарту және бейімдеу.

- келісімді алу, ақпаратқа қол жеткізу және түзету механизмдерін қоса алғанда, деректерді басқарудың тиімді процедуралары мен жүйелерін енгізу.

- заң талаптарының сақталуын және деректерді қорғауды қамтамасыз ету үшін тұрақты шолулар мен аудиттер жүргізу. Бұл шаралар әлеуметтік қызметтерде цифрлық технологияларды пайдалануда этикалық және құқықтық нормалардың сақталуын қамтамасыз етуге және клиенттер үшін деректер мен қызметтерді жақсырақ басқаруға ықпал етеді.

Әлеуметтік қызметтерге цифрлық технологияларды енгізу тиімділігін бағалау проблемалары нәтижелерді өлшеудің нақты көрсеткіштері мен критерийлерінің болмауымен байланысты. Көптеген мекемелер цифрландырудың қызметтердің сапасы мен қолжетімділігіне, сондай-ақ тұтынушылардың қанағаттанушылығына әсерін бақылауда қиындықтарға тап болады. Прогрессті өлшеуге және проблемалық аймақтарды анықтауға арналған стандарттар мен құралдардың болмауы технологияларды қабылдау стратегияларын түзетуді қиындатады, бұл ресурстарды тиімсіз пайдалануға және қызметтерді жақсартудағы прогресстің баяулауына әкелуі мүмкін [9, б.51].

Тиімділікті бағалау және өлшемелерді жүргізуін жақсарту бойынша ұсыныстар:

- цифрлық технологияларды енгізу бойынша нақты және өлшенетін мақсаттарды анықтау.

- әртүрлі жобаларға қолдануға болатын стандартты көрсеткіштер мен бағалау критерийлерін жасаңыз.

Деректерді жинау және талдау әдістерін жетілдіру бойынша ұсыныстар:

- деректерді жинау және талдау үшін тиімді құралдар мен жүйелерді әзірлеу және енгізу.

- кешенді бағалау үшін әртүрлі көздерден алынған мәліметтерді біріктіруді қамтамасыз ету.

Әдістемелік тәсілдерді әзірлеу бойынша ұсыныстар:

- цифрлық технологиялардың тиімділігін бағалаудың стандартты әдістемелік тәсілдерін құру және енгізу.

- сыртқы факторларды және олардың нәтижеге әсерін ескеру.

Мамандарды даярлау және тарту бойынша ұсыныстар:

- әлеуметтік қызмет көрсету персоналын бағалау әдістері мен деректерді талдау бойынша әзірлеу және оқыту.

- бағалауды жүргізу үшін білікті мамандарды тарту.

Деректерді пайдалануды оңтайландыру бойынша ұсыныстар:

- негізделген шешімдер қабылдау үшін деректерді пайдалану стратегияларын әзірлеу.

- енгізілген технологияларды оңтайландыру және жетілдіру процесінде бағалау нәтижелерін ескеру.

Бұл ұсынымдар цифрлық технологияларды енгізу тиімділігін бағалау және өлшеу үдерісін жақсартуға, олардың әлеуметтік қызметтерге әсерін дәлірек және объективті түсінуге мүмкіндік береді.

Қорытынды

Цифрландыру Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік қызметтердің тиімділігіне айтарлықтай әсер етіп, көрсетілетін қызметтердің сапасында да, халықтың әртүрлі санаттары үшін олардың қолжетімділігінде де оң өзгерістерге әкелетінін атап өткім келеді. Ақпараттық технологияларды және процестерді автоматтандыруды енгізу мемлекеттік органдардың жұмысын жеделдетуге, бюрократиялық процедураларды қысқартуға және мемлекет пен азаматтардың өзара іс-қимылын жақсартуға мүмкіндік береді.

Цифрландыру мәселелерін шешу кезінде цифрлық трансформация тек техникалық шешімдерді ғана емес, сонымен қатар персоналды оқытуды, инфрақұрылымды жаңғыртуды және киберқауіпсіздікті қамтитын кешенді тәсілді қажет ететінін атап өткен жөн. Әлеуметтік салаға цифрлық технологияларды табысты енгізу үшін цифрлық теңсіздікті барынша азайту үшін халықтың барлық топтарының, соның ішінде осал топтардың қажеттіліктерін ескеру де маңызды. Жалпы, Қазақстанда цифрландыру үдерістерін жалғастыру әлеуметтік қызметтердің тиімділігі мен сапасын арттыруға, қоғамның әлеуметтік әл-ауқаты мен тұрақты дамуына ықпал етудің жаңа мүмкіндіктерін ашады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ошанова, Н.Т., Қиынова, Ж.Қ., Құрманқұлова, Ә.Қ. Цифрлық алшақтық мәселесі және оны жеңу тәсілдері. Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Физика-математика ғылымдары» сериясы, №2(78), 2022. 237-243 б.

2. Карпов, В. Ю. Риск цифрового разрыва в современной глобальной экономике / В. Ю. Карпов. Текст : непосредственный // Молодой ученый. 2022. № 4 (399). С.103-104.

3. Мусабеков, М. Қазақстанның киберқауіпсіздігін қамтамасыз ету: мәселелер мен шешімдер. aptalyk_e-byulleten_22.04.2019-28.04.2019_no_208.pdf

4. Сүлейменова, Ж.Т., Сейітказы, П.Б., Кәсіптік білім беруді цифрландыру бәсекеге қабілетті мамандарды даярлаудың басты шарты ретінде. DOI 10.31489/2022Ped3/53-62
5. Әлеуметтік-еңбек саласын цифрландыру. Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі. <https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/activities/196?lang=kk>
6. Әділбеков, А. Әлеуметтік саланың цифрлану деңгейі қандай? <https://kz.kursiv.media/kk/2022-05-27/leumettik-salany-cifrlanu-de-geji-andaj>
7. Бекенова, Ж.Н., Нұрышева, Г.Ж., Амиркулова, Ж.А. Цифрлық қоғамдағы тұлға болмысының ерекшеліктері және жауапкершілік мәселесі. <https://doi.org/10.31489/2023HPh3/170-179>
8. Нүсіпжанов Н.Н. Азаматтық құқық саласындағы цифрландыру: цифрлық бедел. // Eurasian Scientific Journal of Law. 2023; (3,4) 14-22 б. <https://doi.org/10.46914/2959-4197-2023-1-3-14-22>
9. Добролюбова Е. И., Старостина А. Н. Оценка цифровизации взаимодействия государства и граждан // Статистика и экономика. 2021. № 2. 45-56 б.

Referens list:

1. Oshanova, N.T., Kimova, Zh.K., Kurmanqulova, A.R. Cifrlıq alshaqtıq maselesi zhane onı jeñw tásilderi. Abay atındaǵı KazUPU-nin Xabarshısı, «Fizika-matematika ǵılımdarı» seriyası, №2(78), 2022. 237-243 b.
2. Karpov, V. YU. Risk tsifrovogo razryva v sovremennoy global'noy ekonomike / V. YU. Karpov. Tekst: nedvizhimost' // Molodyye ucheniy. 2022. № 4 (399). S. 103-104.
3. Musabekov, M. Kazaqstannın kiberqauipsizdigin qamtamasız etu: maseleler men sheshimder. aptalyk_e-byulleten_22.04.2019-28.04.2019_no_208.pdf
4. Suleymenova, Zh.T., Seyitqazı, P.B., Kasiptik bilim berudi cıfrlandırw basekege qabiletti mamandardı dayarlaudıń bastı shartı retinde. DOI 10.31489/2022Ped3/53-62
5. Aleumettik-eńbek salasın cıfrlandırw. Kazakstan Respublikası Enbek zane halıktı aleumettik qorgau ministrliǵı. <https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/activities/196?lang=kk>
6. Adilbekov, A. Alewmettik salanıń cıfrlanu dengey kanday? <https://kz.kursiv.media/kk/2022-05-27/leumettik-salany-cifrlanu-de-gezhi-andazh>
7. Bekenova, Zh.N., Nurıseva, G.J., Amirkulova, Zh.A. Cifrlıq kogamdagı tulga bolmısın erekshelekteri zhane zhauapkershilik maselesi. <https://doi.org/10.31489/2023HPh3/170-179>
8. Nusipzhanov N.N. Azamattıq quqıq salasındaǵı cıfrlandırw: cıfrlıq bedel. // Eurasian Scientific Journal of Law. 2023; (3,4) 14-22 b. <https://doi.org/10.46914/2959-4197-2023-1-3-14-22>
9. Dobrolyubova Ye. I., Starostina A. N. Otsenka tsifrovizatsii vzaimodeystviya gosudarstva i grazhdan // Statistika i ekonomika. 2021. № 2. 45-56 b.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы): Дарибаева Раушан Доскуловна – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент М.Әуезов атындағы ОҚУ, 87014074496, Daribaeva_R57@mail.ru

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PHILOLOGICAL SCIENCES

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ
ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРА
LINGUISTICS AND LITERATURE

FTAXP: 16.21.29

<https://orcid.org/0000-0003-3465-7855>

<https://orcid.org/0000-0003-0542-1755>

Данияр Ә.А.,* Ахметова М.К.

8D02305 - «Филология» мамандығының докторанты.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Астана, Қазақстан
филология ғ.к., профессор м.а.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Астана, Қазақстан

ҚАЗАҚ ЖАСТАРЫНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ САНАСЫН
ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ИНСТАГРАМ ЖЕЛІСІНІҢ РӨЛІ
(ҚАЗАҚ ТІЛДІ КОНТЕНТ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)

***Автор-корреспондент:** ahmediyakyzy.95@gmail.com

Мақала AP23488671 «Қазақ жастарының этномәдени санасының тілдік көріністері»
тақырыбындағы гранттық жобаны орындау барысында жазылды

Түйін: Жаһандану дәуірінде әртүрлі медиа кеңістіктерді қамтитын және қоғам өмірі туралы ақпараттың негізгі көзі болып табылатын және жұртшылықты әлемдік жаңалықтармен хабардар ететін әлеуметтік желілер қарқынды дамып келеді. Атап айтқанда, «Instagram» әлеуметтік желісі жастар ортасының ажырамас бөлігі болып табылады. яғни, бір-бірімен қарым-қатынас жасау, бейне және фото жазбаларды жариялау, ойын-сауық, білім беру, көркемдік, танымдық және аудиовизуалды контенттің басқа да түрлерін қарау, оқу және тыңдау қазіргі заманғы үрдіске айналды. Бұл әлеуметтік желінің жас ұрпақтың ұлттық танымына, сөйлеу тіліне әсер ететіні белгілі. Бұл мақалада қазақ жастарының этномәдени санасына тілдік тұрғыдан инстаграм желісінің қалай әсер ететіні жайлы айтылады. Нақты қандай контенттің этномәдени лексиканы дұрыс қалыптастыруына үлес қоса алатыны қарастырылады.

Кілт сөздер: қазақ тілді аудитория, қазақ жастары, заманауи көзқарас, ұлттық таным, цифрлық мәдениет, медиа тілі, қазақша контент

МРНТИ: 16.21.29

<https://orcid.org/0000-0003-3465-7855>

<https://orcid.org/0000-0003-0542-1755>

Данияр А.А.,* Ахметова М.К.

докторант специальности 8D02305- «Филология».

Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева. Казахстан, Астана
к.филолог.н., и.о. профессора.

Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева. Казахстан, Астана

РОЛЬ СЕТИ ИНСТАГРАМ В ФОРМИРОВАНИИ ЭТНОКУЛЬТУРНОГО
СОЗНАНИЯ КАЗАХСКОЙ МОЛОДЕЖИ
(НА МАТЕРИАЛЕ КАЗАХСКОГО КОНТЕНТА)

*Автор-корреспондент: ahmediyakzy.95@gmail.com

Аннотация: В эпоху глобализации стремительно развиваются социальные сети, которые охватывают различные сферы медиа, являясь основным источником информации о жизни общества и оповещают общественность новостями из мира. В частности, социальная сеть «Instagram» является неотъемлемой частью молодежной среды. То есть современным трендом стало общение друг с другом, публикация видео и фото заметок, просмотр, чтение, просмотр и прослушивание развлекательного, образовательного, художественного, познавательного и др. характера аудиовизуального контента. Известно, что данная сеть влияет на национальное познание молодого поколения, на речь. В этой статье рассказывается о том, как языковая сеть Instagram влияет на этнокультурное сознание казахской молодежи. Также, рассматривается какой именно контент может способствовать правильному формированию этнокультурной лексики.

Ключевые слова: казахоязычная аудитория, казахская молодежь, современный взгляд, национальное познание, цифровая культура, медиа язык, казахский контент.

IRSTI: 16.21.29

<https://orcid.org/0000-0003-3465-7855>

<https://orcid.org/0000-0003-0542-1755>

Daniyar A.A.,* Ahmetova M.K.

doctoral student of the specialty 8D02305 - «Philology»

L.N.Gumilyov Eurasian National University. Astana, Republic of Kazakhstan

candidate of philology, acting professor.

L.N.Gumilyov Eurasian National University. Astana, Republic of Kazakhstan

**THE ROLE OF INSTAGRAM IN THE FORMATION OF ETHNO-CULTURAL
CONSCIOUSNESS OF KAZAKH YOUTH
(BASED ON MATERIALS OF KAZAKH-LANGUAGE CONTENT)**

*Corresponding author: ahmediyakzy.95@gmail.com

Abstract: In the era of globalization, social networks are rapidly developing, which cover various media spaces, and are the main source of information about the life of society and inform the public with news and the world. In particular, the Instagram social network is an integral part of the youth environment. that is, the modern trend has become communication with each other, publishing video and photo notes, viewing, reading, watching and listening to entertainment, educational, artistic, cognitive, and other types of audiovisual content. It is known that this network affects the national cognition of the younger generation, on speech. This article describes how the Instagram language network affects the ethno-cultural consciousness of Kazakh youth. Also, the article discusses what kind of content can contribute to the correct formation of ethnocultural vocabulary.

Keywords: kazakh-speaking audience, kazakh youth, modern view, national knowledge, digital culture, media language, kazakh content.

Kіріспе

Қазақ халқының этномәдени мұрасының тарамдары бүгінгі қоғам жастары үшін әр қырынан танылып жатыр. Яғни өмірдің әртүрлі салаларын қамтиды және дәстүрлерде, әдет-ғұрыптарда, тілде, музыкада, театр, қолөнерде, рәсімдерде, аңыздарда, тарихи оқиғаларда және т.б. сипатталады. Ал осы айтылып отқан этномәдени мұраның жастар санасына әсер етіп, олардың ұлттық таным аясында тілдік деңгейінде көрінуі өте маңызды.

Ұлттық құндылықтарқылы жас ұрпаққа этномәдени сананы дәріптеуге болады. Белгілі ғалым-этнограф, жазушы, әдебиетші Ақселеу Сейдімбектің мынадай пікірі бар: «Игі дәстүр халықтық қалыпқа айналады. Қастерлі рәсімдер, өмір салтымызға мән-мағына дарытып қана қоймайды, сонымен бірге этникалық аңсарымыздың тұтас болуына қызмет

етеді» [1,190]. Демек, ұлттық дәстүрлеріміз рухани және этникалық тұтастықтың сақталуына әсер етеді және даналықтың негізін құрайды.

Бүгінгі кезеңде ғылыми тұрғыдан жастарға қатысты зерттеу жүргізу қоғамдық сананың жай-күйін болжауға мүмкіндік береді, себебі өскелең ұрпақ болашақ ұрпақтың өзін-өзі тануын қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Осыған байланысты біздің талдауымыз үшін жаңа заманда этномәдени санаға айтарлықтай әсер ететін Инстаграм әлеуметтік желісі таңдалды.

Жастардың бірігейлік санасын этномәдени тұрғыда қалыптастыру жөнінде И.С.Сухоруков былай дейді: «Әлеуметтену объектілері мен субъектілері контекстіндегі бірегей әлеуметтік топ бола отырып, жас ұрпақ өзгертін әлеуметтік көңіл-күй мен процестерді өткір түрде қабылдайды және оларға жауап қайтарады, себебі олар әлеуметтік жаңалық ашуларға көбірек бейім боп келеді» [2,57].

Біздің сана түйсігімізде, ең біріншіден, құбылыстарды түсіну, сондай-ақ тәжірибе (зерттеу объектісіне деген көзқарас) сияқты элементтер айқын түрде ажыратылады [3, 36]. Яғни тұлға болып қалыптасып жатқан жастардың санасына әлеуметтік желі өзінің контенті арқылы белгілі бір ақпаратты сіңіреді. Әлеуметтік желі аясында «контент» деп кез келген мәліметті айтуға болады. Мысалға, бейроликтер, фотосурет, сайт құрылымы, аудиожазбалар және т.б. Көп жағдайда контент тіл арқылы өз аудиториясына жағымды/жағымсыз түрде әсер ете алады. Қазіргі кезде ақпараттандыру, танымдық бағыттағы «инстаграм» парақшаларының мақсатты контенті болады.

Ақпараттандыру саласында «Internews Kazakhstan» ұйымының медиа-кеңесшісі А. Еркімбайдың ойынша, Орталық Азиядағы медиа тұтыну және медиа сауаттылық бойынша зерттеу нәтижелері қазіргі уақытта қазақ онлайн-медиа саласында контент иегерлері үшін тамаша мүмкіндіктер ашылуда. «Қазақ тіліндегі сайттардың көпшілігі өз аудиториясын дұрыс зерттемейді. Оқырман нені қалайды, оларға қандай тақырып қызық және нені оқығысы келеді? Егер контент иелері өз аудиториясын «чартбит» сияқты онлайн-платформа қызметі арқылы зерттей білсе, өзінің контенттеріне керемет жол ашар еді», - дейді А.Еркімбай[4]. Бұл пікір бойынша мынадай түйін келтіруге болады: бүгінгі заманауи қазақ тілді контент жүргізетіндер өздерінің нақты аудиториясының сұранысын, қалауын білуі тиіс. Осы кезекте, өз оқырманын жаңашыл дерекпен ақпараттандырып, өз дәуірінің призмасымен тарихты, тілді дәріптеп, қазақ тіллі контентті дамытып жүрген бір топ тұлғалар бар. Олар инстаграм әлеуметтік желісіндегі қазақ тілді пайдалы контент жасау арқылы қазақ жастарының этномәдени санасын қалыптастыруға үлесін тигізіп келеді.

Инстаграмда байланыс және контентті қарау процесінде сөздік қорын кеңейтуге болатыны жөніндегі бір зерттеуде авторлар «әлеуметтік желідегі жазбалардан жаңа лексиканы есте сақтауға деген қызығушылықтың артуы оқулықтағы стандартты суреттерге қарағанда жарқын және қарқынды суреттің болуына байланысты болуы мүмкін деп болжайды. Күлкілі бейнелер мен ашық реңктегі суреттер тілді көбірек біліп, меңгеруге деген ұмтылысты тудырады. Сөздік қорын кеңейту, сонымен қатар фотосуреттермен ғана емес, бейне жарияланымдармен үнемі өзара әрекеттесу, өз кезегінде, тыңдау дағдыларын жақсартуға әкеледі», - дейді[5,4].

Ғылыми зерттеудің мақсаты - инстаграм желісіндегі ұлттық құндылықтарды насихаттайтын, жаңашыл сипаттағы қазақ тілді пайдалы контенттің қазақ жастарының этномәдени санасына тигізер әсері мен оның сөйлеу лексикасына қосар үлесін анықтау, оған келесі міндеттер арқылы қол жеткіземіз:

- «Инстаграм» әлеуметтік желісінде қазақ тілді заманауи контент ұсынатын парақшаларды көрсету;
- ұлттық сипаттағы тақырыбы бар жазбаларды іріктеу;
- бүгінгі жас ұрпақтың этномәдени санасына әсер ете алатын инстаграм бейнежазба

контентінің қызметін түсіндіру;

- лексикалық тұрғыдан қазақ жастарының этномәдени санасын қалыптастыруға көмектесетін ұлттық сипаттағы дәйексөздер, жазба атауларын, қызықты фактілерді қарастыру.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысында тәжірибелік бөлімәрқылы аталмыш тақырыптың мәнін ашу үшін жүйелеу, контекстік, лексикалық және дискурстық талдау, сондай-ақ пікірлерді қорыту әдістері басшылыққа алынды.

Теориялық талдау

Біздің бұрынғы ұрпақтың этномәдени бірегейлік сипатықазіргі жас ұрпақтың этномәдени бірегейлігінен айтарлықтай өзгеше, бұл қауымдастық мәдениеттеріндегі жаһандық өзгерістерге байланыстыбоп келеді [6,94].

Н.Ю.Тразанова мәдениеттің құндылық мазмұнын салт-дәстүрдің семиотикасынан танып біледі және оған қатысты: «бұл таңбалардың бүтін бір қатарын бөліп алып көрсетуге мүмкіндік беретін - рәсімдік таңбалар, оларды таңба-аксиологема деп сипаттауға болады», - дейді. «Аксиологема - жай (сөз, графикалық таңба, пиктограмма, материалдық символ) немесе күрделі (тұрақты тіркес, фразеологизм, бағалауыштық пікір ретіндегі норма-регламентация, норма-бағдар, мақал-мәтел, мәтін) түрде келетін ұжымдық этнотүйсікте ұғымдық өрістің құндылықтық-регулятивтік тұрғысын көрсететін константа ретінде, лингвоаксиологиялық талдаудың бірлігі» [7,10].

Сондай-ақ, ғалым аксиологемаұлттық құндылық мазмұнын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізеді және тіл мен мәдениеттің жай және күрделі таңбалары арқылы көрініс табады, жекелеген мәдениеттердің іргелі рухани құндылықтарының маркерлері екенін ашып көрсетеді [7,10]. Бұл бойыншаәлеуметтік желіде қазақ тілді контенттің сыртқы сұлбасы тұрғысынан графикалық рәсімделуі және ішкі мазмұндық жағының тілдік құралдар арқылы ұтымды үйлесуі қазіргі жастардың этномәдени санасына тікелей әсер ете алады деп топшылаймыз. Яғни қазақ жастары ұлттық құндылықтар жөнінде әлеуметтік желідегі танымдық контенттен этнотүйсік деңгейінде ұғымдық ақпар алып, қабылдап, оны талқыға салып, пікір білдіре алатын дәрежеде болады.

Ғалым А. Вежбицкая этномәдени сипатта таңбаланған лексиканы зерттеудегіерекшелік жөнінде былай дейді: «әртүрлі тілдердің сөздерінің мағыналары бір-бірімен сәйкес келмейді, олар өмір салтын бейнелейді, жеткізеді және белгілі бір қоғамға тән ойлау тәсіліарқылы мәдениетті түсінудің баға жетпес кілттерін білдіреді»[8,18]. Демек, зерттеуіміздегі жастардың этномәдени санасының, тіл мәдениеттерінің қалыптасуына олардың өмір сүріп жатқан қоғамы белгілі бір дәрежеде әсер етеді.

Қазақ тіл мәдениетінің үлкен саласы - ол сөйлеу мен жазу мәдениеті, оның жоғары деңгейге көтерілуінің негізгі заңдылығына дұрыс айту және қатесіз жазу нормасы жатады. Заманауи технологиялар ме инновациялардың өркендеу дәуірінде әлеуметтік желілердің тіл мәдениетінің дамуына тигізер әсері назардан тыс қалмауы тиіс[9,375].

Нәтижелер мен талқылау

Еліміздің қазақ жастарының этномәдени сана-сезімінде ұлттық кодты,атап айтқанда, қазақы дәстүр мен мәдениет, тарих беттерін жаңғырту ана тілі арқылы жүзеге асырылады. Жастардың қызығушылығы бойынша әлеуметтік желілерді пайдаланушылардың қандай тілдегі контенттің таңдауы негізінде олардыекі санатқа жіктеуге болады: қазақ тілді жазылман/оқырмандар және орыс тілді оқырмандар. Яғни қазақ болғанымен, орысша ойлайтындар көп жағдайда орыс тілді контент оқырмандары санатына кіреді. Ал қазақша контентті таңдап, қызығып оқитындарды ана тілінің маңыздылығын түсінетін, я болмаса тілді үйренгісі келіп жүргендер, тілін құрметтейтін, өз халқының тарихы мен болмыс-танымына ашық көзбен қарайтындар құрайды. Бұл зерттеу

мақаласында қазақ тілді контент таңдалынып алынды.

Қазақ жастарының этномәдени санасын қалыптастырудағы қазақ тілді контент негізіндегі Instagram желісінің қызметін анықтауда және талдауда келесі аспектілерді атап өте аламыз:

Этномәдени контексті: қазақ жастарының мәдени ерекшеліктері мен ұлттық идентификациясы, оның тілдік формаларға қалай әсер ететіні.

Тілдік көрінісі сипаты: қазақ жастарының қолданатын тілдік құралдары, сөздік қорлары, жаңа сөздер мен сөз тіркестері.

Әлеуметтік контексті: қазақ жастарының тілдік тәжірибесі мен олардың этномәдени контексті арасындағы байланыс, әлеуметтік және мәдени факторлардың тілге әсері.

Жаңашылдық пен дәстүр жағы: жастардың этнотанымында жаңа үрдістер мен дәстүрлі элементтердің үйлесімі.

Осы аспектілерді жүйелей келе, қазақ тілді пайдалы парақшалар арасынан қазақ жастарына заманауи тұрғыдан ұлттық құндылықтар тақырыбындағы контент ұсынатын екі парақшаны іріктеп алдық. Біріншісі - *журналист, фильмейкер, документалист Әлия Әшімнің парақшасы*, екіншісі - «qazaqgrammar» атты қазақ тілі, тарихы және мәдениеті туралы ғылыми-ағартушылық жоба.

Ең алдымен Әлия Әшімнің мазмұнында аналитикалық ойлау элементтері бар бейнежазбаларын талдайық.

1-сурет. а) «Домалақ ана кім (дұрысында кім болды болу керек)?»
ә) «Құдағи жүзік»; б) «Шежіредегі қыздар» атты бейнежазбалар (reels) [10]

Бірінші суреттегі тақырыптардың мазмұнын талдап өтейік. «Домалақ ана кім?» сұрағын көрген адамның ойына естіп жүрген көреген ана образындағы Домалақ ана түседі. Алайда автор берілген бейнежазбада келесі ұлттық тарихи мәліметтерді ұсынады: Шын есімі - Нұрилә. Ол - Бәйдібек бидің үшінші әйелі, Албан, Суан, Дулаттың анасы. Домалақ ананың арғы атасы Түркістандық Мақтым Ағзам қожа Нұриләға: «сенің сөзіңнің қадірі бар, сен еркінсің, сенің сөзіңді жұрт тыңдауға тиіс» деп өсірген. Бәйдібек бидің үйір жылқысын жау шауып кеткенде, сол жылқыларды қайтара алған Домалақ ана еді және Бәйдібек би екеуінен тараған ұрпақ ұлысбегі болған, ел басқара білген. Сондықтан еркін әйелден еркін бала туады, еркін бала еркін ұрпақ тәрбиелейді.

Әлеуметтік контексті: еркін әйел еркін ұрпақ тәрбиелейді.

Этномәдени контекстінде «қазақ жастарының назарына тарихта болған тұлға туралы дерек ұсыну, мағыналы ой салу» қамтылады.

Тілдік көрінісі бойынша: қожа, арғы ата, би, сөз қадірі ұлысбегі, ұрпақ тәрбиелеу, саналы ұрпақ.

Одан кейінгі «Құдағи жүзік» тақырыбы ұлттық құндылықтың түсінудің маңызын дәріптейді. Ұмыт болған салт-дәстүрдің маңызы жайлы ақпарат беретін сол

бейнежазбаның құрылымы осындай.

Мазмұны бойынша: Құдағи жүзік дегеніміз - қалыңдықтың анасы өз құдағиына сыйлайтын екі екі бірдей саусаққа киілетін қос бауырдақты жүзік. Дәстүріміз бойынша «құдағи жүзікті» үйлену тойынан бір жыл өткен соң, келіннің шешесі күйеу жігіттің анасына тарту еткен. Оның мәні мынада: қызы бір жыл бойы жырақта, анасынан алыста болғандықтан, жаңа ортада өзінің көңіл-күйін кестеге түсіреді екен, бір жылдан кейін туған жұртына келген қыздың анасы сол кестені көріп, бағалап, көңілі толса, құдағи жүзіктікелінін өз қызындай жақсы көріп, сыйлай білген құдағиға сыйлық ретінде тарту еткен. Жүзікті алған құдағи оны мақтанышпен тағып жүреді, бұл - оның қамқор және жауапты ене болып, құрметке лайық екендігінің дәлелі.

Әлеуметтік контекст тұрғысынан «Ұят» сөзінің қазақ қоғамындағы мәні тереңірек екенін аңғарамыз. Оған қоса, «ұят» ұғымының қазір қалыптасып кеткен жағымсыз мәнінде ұрпақтың санасында сақталып кетуін қаламау. «Құдағи жүзік алмаған құдағиға ұят болу керек» түсінігі.

Этномәдени контексті: Қазақ халқы дәстүрінде ежелден келе жатқан, қазір ұмытылып бара жатқан «Құдағи жүзік» деген дәстүр арқылы «ұят» сөзінің әуелгі мағынасын қазіргі өскелең ұрпаққа да, орта буын өкілдеріне де заманауи тұрғыдан түсіндіру.

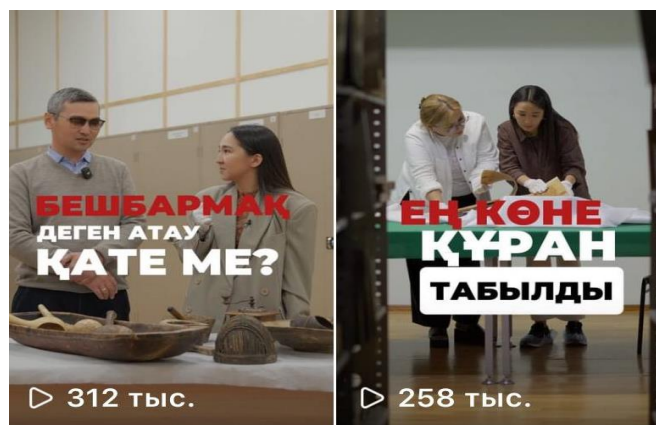
Ал тілдік көрінісі: құдағи, шеше, қалыңдық, келін, ене, туған жұрты, кесте тігу.

Автордың субъективті ой-түйіні: «қазір біз айтып жүргеннің бәрі - ұяттан емес, надандықтан».

Үшінші «*Шежіредегі қыздар*» тақырыбында жарық көрген бейнежазбаға талдауына көшейік. Видеоның мазмұны: «Қазақ шежіресінде неліктен ер азаматтардың ғана аты жазылған. Ақселеу Сейдімбектің «Қазақтың ауызша тарихында» шежіренің ішінде әйелдердің де болғаны жөнінде айтылыпты. Мәселен, Керейден шыққан «Абақ», Найманның «Мұрыны» және «Алтын», «Кете» сынды рулары да қыз есімдері. «Тарақты» руы да әйелден тараған екен, «Ысты» руы да әйел есімінен шыққан. Қазақ халқында «отчество», «тегі» түсінігі тәрізді орысша айтқанда «матчество» дегені болған сыңайлы. Домалақ ананың қызы Қызай 4 ұлын да өзінің атына жазған екен: Қызайұлы Итемген, Қызайұлы Меңіш, Қызайұлы Бегімбет. Өйткені Қызайдың екі күйеуі де қайтыс болып, төрт ұлының арасында тартыс болмау мақсатында көреген анасы төрт ұлын да өз есіміне жазып, «матчество» жасаған сыңайлы. Жауға аттанарда батырлар әйелдерді де атаған екен. Мысалы, Қаракесектің батырлары жауға шыққанда өз руларының анасы Қарқабаттың есімімен шыққан. Тура сол сияқты, төртуыл ол руының батырлары өздерінің анасы Жолбикенің есімін ұрандып шыққан. Бұның мәні - қазақ тарихындағы «абыройлы ананың, беделді қыздың тұғыры биік» болғандығының дәлелі.

Жазбаның *әлеуметтік контекстінде* қазақ шежіресінде тек ер адамдардың ғана аты жазылмаған туралы айтылады. Ал *этномәдени контексті:* төл тарихыңды, шежіреңді дұрыс тани білу.

Тілдік көрінісі: ру, ұрандату, батыр, ауызша тарих, тұғыры биік болу.

2-сурет. а) «Бешбармак деген атау ҚАТЕ МЕ?»

ә) «Ең көне Құран табылды» тақырыптарымен берілген бейнежазбалар (reels) [10]

2-суреттегі тақырыптарымен берілген бейнежазбалар да жастар қауымының көбі біле білмейтін ақпарат жеткізеді. Өйткені сөздің төркіні, этимологиясына қатысты деректер кез келген адамға қызық болары анық. Күнделікті өмірімізде естіп те, дәмін татып та жүрген «бешбармак» сөзінің қалай шыққаны туралы мәліметпен қатар, бейне жазбадағы «ҚР Ұлттық музей» қызметкері бұрында халқымызда тары, бидай үккіш болған келі-келсаптың тарихы жөнінде, татар мен орыс жұртыныңқазақ даласына енуімен кофенің жерімізге қалай келгені және кофені сол заманда кімдер ішкені жайында айтып, сұхбат берушіге XIX-XX ғасырға жататын ағаштан жасалған ыдыс-аяқтарты таныстырады.

Ал «Ең көне Құран» тақырыбымен берілген бейне жазбаның ішкі мазмұны автор арнайы түсірген бейнероликпен үйлеседі. Яғни ең көне Құран кітаптың сыртқы мұқабасы, ішкі беттері мен жазуы жайында, ол кітаптың сирек кітаптар қорында қандай дәрежеде сақтаулы тұрғаны жөнінде құнды тарихи мәліметті бейне роликті көру арқылы таныс боласыз.

Бұл бейнежазбаның *әлеуметтік контексті мынадай*: XII ғасырға тиесілі бұл Құран, қазақ халқымыздың «мұсылманмын» деп айтуға қорыққан кеңес уақытындақараусыз қалған, кейін 1936 жылы Алматы қаласындағы ұлттық кітапханаға түскен (бұрын Пушкин атында болған) екен, содан бері реставрация көрмеген. Бірақ сақталуы тамаша.

Этно мәдени контексті: Қазақ даласында табылған кез келген артефакттың, мұраның және көне жәдігердің кешегі терең тарихтың қайнар көзі болары сөзсіз. Олар пазл тәрізді, яғни ата-бабамыздыңөмір сүрген салты, ділін, дінін түсінуге, өткені жөнінден ақты картинаықалыптастыруға мүмкіндік туғызады.

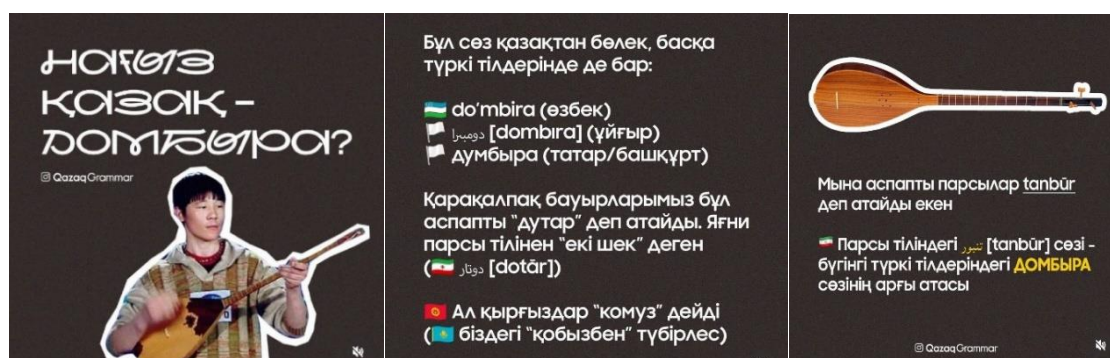
Келесі талданатын - қазақ тілі тақырыбы аясында этномәдени және ұлттық таным мазмұндағы жазбалар арқылы пайдалы ақпарат жеткізетін «*qazaqgrammar*» парақшасы.

3-сурет. а) «Өз наурыз көженді таңда» бірінші нұсқа;
 ә) «Өз наурыз көженді таңда» екінші нұсқа [11]

Берілген паракша ұсынып отырған жазбаны «креолды мәтін» ретінде қарастыра аламыз. Ғалым Е.Е. Анисимова креолды мәтінді ең негізгі лингвовизуалды феномен дей келе, мынадай анықтама береді: «Креолды мәтіндердеп құрылымында вербалды құралдармен қатар, бейвербалды құралдардың (иконические средства) қолданылатын, соған қоса басқа да семиотикалық кодтардың (түс, қаріп т.б.) қолданысы бар мәтіндерді атайды. [12,59]. Бұл жазбада осындай типті 5 сурет жарияланған. Берілген суреттер тізбегі инстаграмда Наурыз мейрамы қарсаңында жарық көрді. *Креолды мәтін* тұрғысынан сыртқы рәсімделуі ұлттық оюмен безендірілген түрлі түсті кесе сипатында көрсетілген. Инстаграмдағы аталмыш жазбаның мазмұндық сипаты сол суреттің өзінен (4-сурет) анық көрінеді. *Прагматикалық қызметі жағынан* оқырман ойша қазіргі заманға сай өз қажеттілігі мен қызығушылығы тұрғысынан ұлттық сусыны бар кесесін толтырады. Суретті көрген оқырманның ойына, әрине, бірінші кезекте наурыз көженің ұлттық дәмі татиды. Бұл жерде жазба авторлары оқырмандарға дәстүрлі 7 нәрседен жасалатын наурыз көжені өз қалауы бойынша толтыруға да 7 қажетті ұсыныс тастайды.

Жазбаның әлеуметтік және этномәдени контексті: Қазақ халқы танымындағы «Наурыз көжені» бүгінгі кездегі жастардың сұранысымен байланыстыра алу. Яғни заман талабына сай (ауыспалы мағынада) берілген 7 қажеттіліктен құралған өзіне ұнаған көже түрін таңдау.

4-сурет. «Нағыз қазақ - домбыра?» тақырыбындағы жазба [11]

Берілген сурет тізбек форматындағы жазбада қазақ халқының ұлттық аспабы – «домбыра» сөзінің этимологиясына тоқталады. Суретте көріп отырғанымыздай, қазақ тілінен бөлек *өзбек, ұйғыр, татар мен башқұрт, қарақалпақ, қырғыздар* сияқты түркі халықтарында және парсы тіліндегі «домбыра» сөзінің аталуы көрсетіледі.

Әлеуметтік контекст тұрғысынан «қазақ халқына бұрыннан таныс «нағыз қазақ – домбыра» фразасының мағынасын ашу» ұғындырылады.

Этномәдени контексті: Қазақ ұлттық аспабының басқа халықтарда аталуын беру арқылы домбыраның тілдік сипатын көрсете білу.

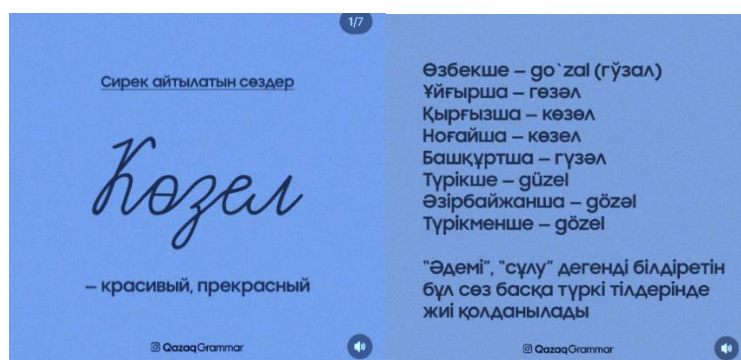
Ал тілдік көрінісі: екі ішек, қобыз, бауыр, түбірлес, арғы ата, аспап.

5-сурет. «Сөздің этимологиясы» айдарындағы жазбалар [11]

5-суреттегі тақырыптар да сөздің шығу тарихы және түпкі этимологиясы жайында деректер ұсынады. Бұл жерде де мәтін, әрі сурет қамтылатындықтан креолды мәтін құрылымына сәйкес келеді. «Жалған этимология деген не?» тақырыбындағы жазба қызықты және танымдық мазмұнымен бейнеролик (әуенімен) арқылы берілсе, «Әйел бас киім атаулары қалай пайда болды?» және «Көрпеш сөзі нені білдіреді?» атты жазбалардағы ақпарат фотосурет тізбегі арқылы көрсетілген. Бұл аталған жазбалар тіл тарихына деген қазақ жастарының қызығушылығының артуына көмектеседі.

Талдауымыздағы соңғы 6-суреттегі инстаграм жазбасында халық арасында жастар арасында мүлдем қолданылмайтын немесе өте сирек айтылатын, пассив сөз қатарындағы, ал түрік тілінде (гюзел) өте актив қабаттағы «көзел» сөзінің мағынасын ашып, басқа да түркі халықтары тілінде қалай айтылатыны жайында қызықты мәлімет келтіреді.

6-сурет. «Көзел» сөзінің басқа түркі тілдеріндегі жазылуы мен айтылуы [11]

Жоғарыда ұсынылған қазақ тілді контент авторларының өзге де этнотанымдық сипаттағы рәсімделуі мен ішкі мазмұны маңызды ақпарға толы жазбалары бар. Атап айтқанда, «*Ұлттық спорт түрлері*», «*Қазақ*» газетінің *логотипі*», «*Стақан және Тостаған сөздерінің өзара байланысы*», «*Тілің тасқа*», «*Алаштықтар ағылшын тілін білген бе?*», «*Біз бен мүйіз*» және т.б. Сондай-ақ, екі инстаграм парақшаның қазақша

ұғынықты, мағыналы контент ұсына алатын бүгінгі кезде танымал форматқа айналған - подкаст бейне жазбалары да бар.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, көпшілікке танымал Instagram әлеуметтік желісі қазақ жастарының этномәдени санасын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Аталмыш виртуалды алаң, өзара ақпарат алмасуға ықпал етіп қана қоймайды, сонымен қатар, ұлттық құндылықтардың маңыздылығын көрсетеді, ұрпақтар арасындағы байланысты күшейтуге әсер етеді. Инстаграм әлеуметтік желісінде жастардың қажетті ақпараты тез қабылданады, саралай біліуіне, заманауи тұрғыда білім мен ғылым, тарихи пен мәдени мазмұнында пайдалы қазақша контенттердің артуыда қуанарлық жағдай.

Мазмұндары әр алуан тақырыптарды қамтитын, жаңа форматтағы сипаттағы жазбалар мен әңгіме-сұхбаттардан бастап видеолар мен анимациялық бейнесуреттерге дейін жастар өздерінің ұлттық танымына, сөйлеу лексикасына ықпал ете алады.

Соның ішінде сыртқы құрылымы мен ішкі мазмұны қазақ жастарының этномәдени санасының қалыптасуына ықпал ететін бірнеше парақшалар бар екенін атап өттік. Бұл дегеніміз - саналы, сауатты ұрпақтар қатарының артуына ұлттық құндылыққа баулып, мәдени және тарихи талдау жүргізетін тілші, фильм жасаушы Әлия Әшімнің қазақ халқының тарихында зерттеуді қажет ететін деректерді жаңашыл форматта ұсынатын папарақшасы мен еліміздің мемлекеттік тілі – қазақ тіліміздің маңызын насихаттау жолында қызмет етіп жүрген «qazaqgrammar» атты ағартушылық, танымдық, әрі лингвистикалық жобасы зор септігін тигізеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сейдімбек А. Қазақ әлемі: этномәдени пайымдау. Алматы. Санат, 1997. 465 б.
2. Жаркынбекова Ш.К., Елюбаева А.А., Смагулова Б.Г. Образ страны в языковом сознании казахстанской молодежи // Тіл және әдебиет: теориясы мен тәжірибесі. Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University, 2024, Т. 3. №2, С. 56-75
3. Zeinesh, M. & Dosmagambetova, Jamila & Aimbetova, U. Revitalization of the national consciousness of youth // Journal of Philosophy, Culture and Political Science. Al-Farabi Kazakh National University, 2023, №1(83), pp. 35-44
4. Аудитория сапалы қазақша контент үшін ақы төлеуге дайын. Қазфорумда тағы қандай пікірлер айтылды? (мақала): <https://informburo.kz/kaz/auditoriya-sapaly-azasha-kontent-shn-ay-tleuge-dayyn-azforumda-tay-ne-aytyldy-.html> (9 тамыз 2024)
5. Agustin R.W. & AyuM. The impact of using Instagram for increasing vocabulary and listening skill. Journal of English Language Teaching and Learning (JELTL), 2021, 2(1), 1-7.
6. Сухоруков И.С. Формирование этнокультурной идентичности детей и молодежи в условиях возрождения русского мира // Берегиня. 777. Сова, 2016, №2 (29), С. 92-101.
7. Тразанова Н.Ю. Параметризация паремииологии как аксиологического кода лингвокультуры: дисс. к.филол.н. Иркутск, 2012. 256 с.
8. Вежицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. Москва. Языки славянской культуры (ЯСК), 2001. 288 с.
9. Саткенова Ж.Б., Анесова У.Ф. Әлеуметтік желі тілі мәдениеті // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. Международный научный журнал, 2020, №5/2, Б.374-378
10. Журналист Әлия Әшім парақшасы: (10 тамыз 2024) <https://www.instagram.com/aliyaashim/>
11. «Qazaqgrammar» әлеуметтік-ағартушылық парақшасы: (10 тамыз 2024) <https://www.instagram.com/qazaqgrammar/>
12. Анисимова Е.Е. Лингвистика текста и межкультурная коммуникация. Москва, 2003. 120 с.

Referens list:

1. Sejdimbek A. Kazak alemi: etnomadeni pajymdau. Almaty. Sanat, 1997. 465b.
2. Zharkynbekova Sh.K., Elyubaeva A.A., Smagulova B.G. Obraz strany v yazykovom soznanii kazahstanskoj molodyozhi // Til zhane adebiet: teoryasy men tazhibesi. Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University, 2024, T. 3. №2, S. 56-75
3. Zeinesh, M. & Dosmagambetova, Jamila & Aimbetova, U. Revitalization of the national consciousness of youth // Journal of Philosophy, Culture and Political Science. Al-Farabi Kazakh National University, 2023, №1(83), pp. 35-44
4. Auditoriya sapaly kazaksha kontent ushin aky toleuge dajyn. Kazforumda tagy kandaj pikirler ajtyldy? (maqala): <https://informburo.kz/kaz/auditoriya-sapaly-azasha-kontent-shn-aytleuge-dayyn-azforumda-tay-ne-aytyldy-.html> (9 tamyz 2024)
5. Agustin R.W. & Ayu M. The impact of using Instagram for increasing vocabulary and listening skill. Journal of English Language Teaching and Learning (JELTL), 2021, 2(1), 1-7.
6. Suhorukov I.S. Formirovanie etnokul'turnoj identichnosti detej i molodezhi v usloviyah vozrozhdeniya russkogo mira // Bereginia.777.Sova, 2016, №2 (29), S. 92-101.
7. Trazanova N. Yu. Parametrizaciya paremiologii kak aksiologicheskogo koda lingvokul'tury: diss. k.filol.n. Irkutsk, 2012. 256 s.
8. Satkenova Zh.B., Anesova U.G. Aleumettik zheli tili madenieti // Kazakstannyn gylmy men omiri. Mezhdunarodnyj nauchnyj zhurnal, 2020, №5/2, B.374-378
9. Vezhbickaya A. Ponimanie kul'tur cherez posredstvo klyuchevyh slov. Moskva. Yazyki slavyanskoj kul'tury (YASK), 2001. 288 s.
10. Zhurnalist Aliya Ashim parakshasy: (10 tamyz 2024) <https://www.instagram.com/aliyaashim/>
11. «Qazaqgrammar» aleumettik-agartushylyk parakshasy. (10 tamyz 2024) <https://www.instagram.com/qazaqgrammar/>
12. Anisimova E.E. Lingvistika teksta i mezhkul'turnaya kommunikaciya. Moskva. 2003. 120

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) Данияр Әлия Ахмедияқызы - Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, филология факультетінің 8D02305 - «Филология» мамандығының докторанты, Астана, Қазақстан, 87026822667, aliya_daniyarova@mail.ru

МРНТИ: 16.21.37

<https://orcid.org/0000-0002-4600-9874>

<https://orcid.org/0009-0009-2020-2674>

Даркулова К.Н.*, Тургынбаева Ж.М.

к. филолог.н., доцент, ЮКУ им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан

старший преподаватель, ЮКУ им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан

СИНГАРМОНИЗМ КАК ПРИЧИНА ИНТЕРФЕРИРУЮЩЕГО ВЛИЯНИЯ НА РУССКУЮ ПИСЬМЕННУЮ РЕЧЬ СТУДЕНТОВ-КАЗАХОВ

***Автор-корреспондент:** kdarkulova@bk.ru

Аннотация: Рассматривается проблема интерферирующего воздействия сингармонизма и других особенностей казахского языка на письменные ошибки студентов-казахов при обучении русскому языку.

Цель статьи - выявление письменных ошибок и причин затруднений в русской речи казахов при написании диктантов. Здесь речь идет об ошибках на фонетическом уровне, вызванных влиянием закона сингармонизма, особенностями произношения казахских звуков, слабым владением русским языком: неразвитость фонематического слуха (умение звукового анализа) и фонематического восприятия (умение дифференцировать фонемы), а также психологическими особенностями обучающегося. При графической передаче фонем в письме на русском языке наблюдаются нарушения, вызванные влиянием сингармонической модели казахского слова.

Классифицированы и подробно анализируются различного рода смещения (замены), вставки, перестановки, пропуски букв и слогов в русском письме, допускаемые обучающимися под воздействием закона сингармонизма и в силу наличия би- и трехфонемных казахских букв. В работе не говорится об ошибках не фонетического характера и вызванных экстралингвистическими факторами.

Ключевые слова: русский язык, казахский язык, сингармонизм, интерференция, фонетический уровень

ГТАХР: 16.21.37

<https://orcid.org/0000-0002-4600-9874>

<https://orcid.org/0009-0009-2020-2674>

Даркулова К.Н.*, Тургынбаева Ж.М.

филолог. ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

СИНГАРМОНИЗМ ҚАЗАҚ СТУДЕНТТЕРІНІҢ ОРЫС ТІЛІНДЕГІ ЖАЗБАША СӨЙЛЕУІНЕ КЕДЕРГІ КЕЛТІРЕТІН ӘСЕРДІҢ СЕБЕБІ РЕТІНДЕ

***Автор-корреспондент:** kdarkulova@bk.ru

Түйін: Қазақ тілі студенттерінің орыс тілін оқытудағы жазбаша қателіктеріне қазақ тілінің басқа да ерекшеліктерімен және сингармонизмінің интерференциялық әсері мәселесі қарастырылуда.

Мақаланың мақсаты – диктант жазу кезінде қазақтардың орыс тіліндегі жазбаша қателіктері мен қиындықтарының себептерін анықтау. Мұнда біз сингармонизм Заңының әсерінен туындаған фонетикалық деңгейдегі қателіктер, қазақ дыбыстарының айтылу ерекшеліктері, орыс тілін жетік білмеу: фонемалық есту қабілетінің дамымауы (дыбыстық талдау қабілеті) және фонемалық қабылдау (фонемаларды саралау қабілеті), сондай-ақ білім алушының психологиялық ерекшеліктері туралы айтып отырмыз.

Фонемаларды орыс тілінде графикалық түрде беру кезінде қазақ сөзінің сингармониялық моделінің әсерінен туындаған бұзушылықтар байқалады. Сингармонизм Заңының әсерінен би-

және үш фонемалық қазақ әріптерінің болуына байланысты білім алушылар жіберетін орыс жазуындағы әр түрлі араласулар (ауыстырулар), енгізулер, ауыстырулар, әріптер мен буындардың өткізілмеуі жіктеледі және егжей-тегжейлі талданады.

Мақалада фонетикалық емес және экстралингвистикалық факторлардан туындаған қателіктер туралы айтылмайды.

Кілт сөздер: орыс тілі, қазақ тілі, сингармонизм, интерференция, фонетикалық деңгей

IRSTI: 16.21.37

<https://orcid.org/0000-0002-4600-9874>

<https://orcid.org/0009-0009-2020-2674>

DarkulovaK. N.*, TurgynbaevaZh.M.

Candidate of Philology, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

Senior lecturer, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

SYNHARMONISM AS A REASON FOR INTERFERING INFLUENCE ON THE WRITING IN RUSSIAN OF KAZAKH STUDENTS

***Correspondent author:** kdarkulova@bk.ru

Abstract: Interfering influence of vowel harmony and other Kazakh language features on the written errors of Kazakh students when teaching the Russian language is considered in this paper.

The purpose of the article is to identify written errors and the causes of difficulties in Kazakhs writing in Russian when writing dictations. Here we are talking about errors at the phonetic level, caused by the influence of the vowel harmony law, peculiarities of Kazakh sounds pronunciation, poor command of the Russian language: underdevelopment of phonemic hearing (the ability to analyze sounds) and phonemic perception (the ability to differentiate phonemes), as well as the psychological characteristics of a student. When graphically transmitting phonemes into Russian, disturbances are observed caused by the influence of the vocal harmony model of a Kazakh word.

Various types of confusions (replacements), insertions, permutations, letters and syllables omissions in Russian writing, made by students under the influence of the vowel harmony law and due to the presence of bi- and three-phonemic Kazakh letters, are classified and analyzed here in detail.

The work does not talk about errors of a non-phonetic nature and caused by extralinguistic factors.

Keywords: the Russian language, the Kazakh language, vocal/vowel harmony, interference, phonetic level

Введение

Цель исследования - установление и определение причин письменных ошибок казахов в русской речи. Указанная проблема является актуальной в связи с тем, что, во-первых, в настоящее время все острее ощущается нехватка научных сведений по казахской фонетике, во-вторых, современные данные казахской научной фонетики еще не нашли отражения в учебных и академических изданиях в связи с неразработанностью учения о так называемой сингармонической фонетике А.А.Джунисбекова. В-третьих, пока современное казахское письмо является русско-казахским [1]. Как утверждает А.Джунисбеков: «Современное казахское письмо (алфавит и орфографические правила) нельзя назвать казахским, он является «казахско-русским», точнее «русско-казахским». На его основе, начиная с «Әліппе» (казахского Букваря), проходит «гибридное» письменное речевое воспитание казахов от поколения к поколению» [2,117].

В связи с вышеизложенным, перенос принципов и средств русского акцентного (несингармонического) письма на казахское сингармоническое (неакцентное) будет порождать много сложностей. Овладение разными видами речевой деятельности (чтение, письмо, говорение, аудирование) может проходить с определенными затруднениями. При этом «Серьезными препятствиями на пути формирования развитой языковой личности

являются нарушения процессов чтения и письма, стойкая неспособность к овладению письменно-речевой деятельностью» [3,7].

В речевой деятельности обучающихся иностранному языку наибольшее количество ошибок возникает прежде всего из-за интерферирующего влияния родного языка и ранее изученного иностранного языка. В межкультурной коммуникации интерференция проявляется на всех уровнях языковой системы. Звуковая интерференция возникает в тех случаях, когда билингв при коммуникативном акте нарушает произносительные нормы, отождествляя фонемы родного языка с фонемами изучаемого иностранного.

Как показывает анализ отрицательного языкового материала первокурсников - носителей казахского языка, в их письменной речи отчетливо проявляются результаты интерференционного влияния родного языка на русский язык, о чем писал в своей работе Л.В. Щерба [4]. Поэтому в практической работе по развитию письменной речи студентов-нефилологов на занятиях по русскому языку нужно учитывать эти особенности, свойственные билингам, имеющим сформированную первичную языковую картину мира на родном казахском языке.

Методы исследования

В работе использовались следующие теоретические методы: изучение и анализ научной литературы по теме исследования, обобщение изложенных в ней данных и концептуальных положений. Для сопоставления фактов двух языков требуется знание как русской, так и казахской фонетических систем, что послужило поводом использовать элементы типологического и сопоставительного методов лингвистики. На основе эмпирических методов исследования был изучен и проанализирован практический опыт использования диктанта как средства обучения русскому языку, как ценный инструмент для развития восприятия аудиотекста. Его преимущества многочисленны. Наиболее распространенными являются то, что диктант помогает диагностировать и исправлять орфографические и грамматические ошибки, обеспечивает внимательное слушание и тренирует различение звуков, помогает изучать пунктуацию и развивает слуховое восприятие [7, 357].

Теоретический анализ

Типологические различия контактирующих языков вызывают трудности при обучении иностранным языкам. И дело здесь не столько в различиях, сколько в отсутствии сопоставляемых фактов. При этом следует учитывать несоизмеримость языковых единиц, в чем мы убедились при проведении эксперимента, например, фонемы <И> в русском и казахском языках при всей своей «похожести» не тождественны, и как следствие, вызывают ошибки у обучающихся, способствуют так называемому акценту при билингвизме.

Одной из серьезных преград является межъязыковая интерференция, выявляемая при установлении межъязыковых сходств и различий. Как пишет А.А. Гаджиева: «Данный вопрос остается актуальным и по сей день в силу того, что в речевой деятельности обучающихся иностранному языку наибольшее количество ошибок возникает прежде всего из-за интерферирующего влияния родного языка» [5,139].

Интерференция проявляется на всех уровнях языковой системы: звуковом (фонетическая, фонологическая), грамматическом (морфологическая, синтаксическая и пунктуационная), лексическом, семантическом и стилистическом. В нашем исследовании рассмотрим примеры интерференции в русской речи казахов на звуковом, или фонетическом, уровне.

Звуковая интерференция возникает в тех случаях, когда при коммуникативном акте отождествляемые фонемы родного и изучаемого языка нарушают произносительные нормы, что переносится на письмо, где слова становятся непонятными, написанными с

ошибками; теряется смысл высказывания. Слушая чужую речь, мы при анализе слышимого используем привычное нам «фонологическое сито» своего родного языка. А поскольку наше «сито» оказывается фильтром для чужого языка, возникают многочисленные ошибки. Об этом и о том, что человеческое ухо способно услышать только то, что есть в родном языке, писали в свое время корифеи русской фонетики Н.С. Трубецкой и Л.В. Щерба.

На фонологическом уровне акцент, как следствие интерференции, обусловлен не артикуляцией, а неверным представлением о звуке. Общеизвестно, что, прежде чем произнести тот или иной звук, артикуляционные и другие речевые органы получают «команду» от мозга. Звук произносится такой, какой сигнал получен на звукопроизводительный аппарат.

Выбор фонемы, которая должна быть обозначена буквой, происходит не только путем акустического анализа, восприятия на слух, но и путем совершаемых органами артикуляции микродвижений, которые помогают уточнить представление о звуке, определить последовательность звуков в слове. Важно не только услышать звук, но и произнести его для последующего перевода его в букву. И здесь вступает в свои права закон сингармонизма. Как пишет А.Джунисбеков, фонетическая реализация тюркского слова запрограммирована сингармонизмом [2, 255].

«Казахский язык, как и любой другой язык, имеет свои морфолого-синтаксические особенности, свои специфические средства сегментной организации слова, средства членения речи, обусловленные явлением сингармонизма» [6, 66].

Сингармонизм, проявляющийся в языках агглютинативного типа, с его прозрачной и протяженной морфемной структурой, и вызывает гармонию звуков вследствие экономии языковых средств: от однородности тембров до сокращения слов и других отрезков речи.

Экспериментальная часть

Анализ ошибок на предмет выявления письменных ошибок был проведен на материале диктантов студентов 1 курса. Для сбора данных проводились многолетние наблюдения за устной и письменной речью студентов-казахов на занятиях по русскому языку. Как форма эксперимента был выбран диктант, так как, во-первых, на письме обучающийся зафиксировывает свое произношение, во-вторых, легче произвести систематизацию результатов и формулирование выводов. Диктанты можно использовать для большой аудитории с разной языковой подготовкой. Записанный текст дает возможности для интерпретации сделанных ошибок. Фонологические ошибки дают объективные сведения о слабых сторонах обучающихся. Диктант дает возможность переводить оральные звуки в письменные знаки, заставляет студента осознать свои ошибки. Таким образом, диктант - не только важное и эффективное средство обучения иностранным языкам, не только действенное средство контроля знаний, но и инструмент научного экспериментирования.

Были подобраны тексты, соответствующие уровню языковой подготовки студентов.

Эксперимент проводился в несколько этапов. На первом этапе респондентам было предложено ответить на вопросы анкеты для выявления экстралингвистических факторов информантов. На следующем этапе эксперимента был проведен срез знаний на определение уровня русского языка. В соответствии с полученными данными средний показатель владения русским языком у студентов меньше или равен уровню B1. Данный уровень является достаточным для удовлетворения основных коммуникативных потребностей при общении с носителями русского языка в социально-бытовой, социально-культурной, учебно-профессиональной сферах деятельности.

Был проведен констатирующий эксперимент, задачами которого являлись:

1. Определение уровня восприятия русской речи на слух.
2. Определение уровня письменной грамотности.

Полученные в ходе констатирующего эксперимента данные дали возможность не только доказать целесообразность применения слухового диктанта для анализа ошибок, но и позволили обосновать программу и методику обучающего эксперимента.

Основой обучающего эксперимента стало понимание устной речи для письменного изложения.

В ходе контрольного эксперимента проверялся уровень сформированности у обучающихся речевых умений, необходимых для написания слухового диктанта, выяснялась эффективность данного метода для анализа научных фактов.

Результаты и обсуждение

Анализ результатов констатирующего среза выявил следующие ошибки в русской письменной речи обучающихся на фонетическом уровне, вызванные

- 1) влиянием закона сингармонизма;
- 2) особенностями произношения казахских звуков;
- 3) слабым владением русским языком: неразвитость фонематического слуха (умение звукового анализа) и фонематического восприятия (умение дифференцировать фонемы);
- 4) психологическими особенностями обучающегося.

Исследования показали ошибки, вызванные влиянием закона сингармонизма.

Ошибки тембрального восприятия (недифференцированность фонем), ведущие к **смещениям** (заменам) звуков. Смещение букв указывает на то, что пишущий выделил в составе слова определенный звук, но для его обозначения выбрал не соответствующую ему букву. Это может иметь место в связи с действием закона сингармонизма.

Неразличение мягких и твердых согласных связано с тем, что в казахском языке отсутствует дифференциация по твердости-мягкости согласных звуков; в большинстве казахских слов под влиянием гармонии гласных согласные все твердые или все мягкие. В работах студентов наблюдаются такие написания: *устойчивий* (вместо: устойчивый), *престыжным* (вместо: престижным), *современнем* (вместо: современном), *условие* (вместо: условие), *сложние* (вместо: сложные)

Смещения гласных **Е-А-О**: *выражанные*, *выраженое*, *выреженое* (вместо: *выраженное*), *изложное* (вместо: изложенное), *современном* (вместо: современном)

Смещения согласных, обозначающих близкие по артикуляционно-акустическим признакам звуки (парные звонкие и глухие): *изледовательских* (вместо: исследовательских), *сосданию* (вместо: созданию), *перспегдивным* (вместо: перспективным), *призтежный* (вместо: престижный).

Произнесение в казахском языке **Ы** и **И** как **[ЫЙ]**, **[ИЙ]** и передача их в русском языке с добавлением **Й**. Закон сингармонизма требует произношения **И** как дифтонга **ИЙ**. Как известно в казахский алфавит были введены кириллические буквенные знаки, бифонемные **И**, **У**, которые в казахском произносятся по-другому, чем в русском. Поэтому обучающиеся пишут слова с такими буквами как произносят: с **Й**.

Сюда же можно отнести примеры на **ИЯ**, **ИЮ** – **Я**, **Ю**: пропуски **И**, вследствие двойной роли букв **Я**, **Ю**: *благопрятные*, *образованию*, *условя*, *созданю*.

Вставки гласных букв наблюдаются обычно при стечении согласных. Такие примеры встретились в словах иноязычного происхождения: *универиситете*, *научином*, *былагоприятный*, когда обучающиеся неверно оценивают количество слогов в слове. Безударные гласные могут проглатываться, а в сочетаниях согласных появляется протетический гласный.

Выводы и заключение

Таким образом, причинами письменных ошибок казахов в русской речи в виде смешения звуков родного языка с иностранными или их ошибочной аналогии является интерферирующее влияние сингармонизма. Заметим, что на материале русского языка такие ошибки вызваны несформированностью фонематического слуха.

Все эти факты следует учитывать при установлении статуса ошибок: ошибка или интерференция, языковое чутьё как стремление к однородному тембру слова, к сингармонизму? При определении статуса ошибки следует учитывать специфику казахской фонетики и графики, а именно: отсутствие редукции гласных, отсутствие ассимиляции по глухости-звонкости, твердости-мягкости, наличие бифонемных гласных [И],[У] и др., отсутствие словесного ударения, особенности слогового членения казахского слова, одним словом, закон сингармонизма, действие которого распространяется на всю систему казахского языка, а потому и на письменную речь от буквы до текста. Сингармонизм - это просодическое явление, которое относится ко всему слову, т. е. гласные казахского языка сочетаются только с определенными оттенками согласных, и наоборот - в зависимости от соседних гласных согласные приобретают различный оттенок [8, 72].

В нашей работе мы не претендуем на признание истинности всех наших суждений, однако следует признать, что для определения поля фонетической интерференции следует учитывать специфические особенности казахской фонетики, в частности закон сингармонизма.

Список литературы:

1. Даркулова К.Н., Нурумбетова Г.А. Нарушения речи в условиях сингармонизма Журнал: Ренессанс в парадигме новаций образования и технологий в XXI веке. Выпуск №1 (2022).- с. 18–21.<https://doi.org/10.47689/innovations-in-edu-vol-iss1-pp18-21>
2. Жүнісбек Ә. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Алматы. 2018. 368 бет
3. Величенкова О.А., Русецкая М.Н. Логопедическая работа по преодолению нарушений чтения и письма у младших школьников. Москва. Национальный книжный центр, 2015, 320 с.
4. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Ред. Л. Р. Зиндер, М. И. Матусевич; Акад. наук СССР, Отд-ние лит. и яз., Комис. по истории филол. наук. Ленинград Наука. 1974. 427, [1] с.: 1 л. портр. Библиогр.: с. 413-418.
5. Гаджиева А.А. Некоторые аспекты преподавания казахского языка в русскоязычной аудитории // Вестник РУДН. Серия Вопросы образования: языки и специальность, Москва, 2015, № 5, С. 139-144
6. Ударение или сингармонизм? // Научный журнал «Научное обозрение: гуманитарные исследования». Москва, 2013. №3. С. 66-74
7. Бидагаева Ц.Д., Хантакова В.М.. Диктант как средство формирования основных иноязычных компетенций обучающихся неязыковых вузов // Цифровой университет: совершенствование организации обучения и стратегия развития образования в условиях цифровизации. Материалы Всероссийской научно-методической конференции с международным участием. Том. Выпуск 30. Улан-Удэ, 18-20 января 2023 г. 373 с., С. 356-368.
8. Джунисбеков А. Сингармонизм в казахском языке. Алма-Ата: Наука, 1980. 77 с.

Referens list:

1. Darkulova K.N., Nurumbetova G.A. Narushenia rechi v usloviyah singarmonizma Zhurnal: Renessans v paradigme novaciy obrazovania i texnologiy v XXI veke. Vypusk №1 (2022). s. 18-21.<https://doi.org/10.47689/innovations-in-edu-vol-iss1-pp18-21>

2. Zhunisbek A. Kazak tel biliminin maseleleri [Problems of Kazakh language education]. Almaty. [Abzal-Ai Publication] 2018. p 368.

3. Velichenkova O. A., Rusetskaya M. N. Logopedicheskaya rabota po preodoleniyu narusheniy chteniya i pis'ma u mladshikh shkol'nikov. [Speech therapy work to overcome reading and writing disorders in primary schoolchildren.] Moskva. Natsional'nyy knizhnyy tsentr, 2015. - p 320.

4. Shcherba L. V. Yazykovaya sistema i rechevaya deyatel'nost' / Red. L. R. Zinder, M. I. Matusevich; Akad. nauk SSSR, Otd-nie lit. i yaz., Komis. po istorii filol. nauk. Nauka. Leningrad. otd-nie, 1974. 427, [1] s.: 1 l. portr. Bibliogr.: s. 413-418.

5. Gadzhieva A. A.

Nekotoryye aspekty prepodavaniya kazakhskogo yazyka v russkoy yazychnoy auditorii. [Some aspects of teaching the Kazakh language in the Russian-speaking audience]. Vestnik RUDN, seriya Voprosy obrazovaniya: yazyki i spetsial'nost', 2015, № 5 [Bulletin of RUDN University, series Issues of education: languages and specialization, 2015, No. 5], pp. 139-144

6. Udarenie ili singarmonizm? Nauchnyy zhurnal «Nauchnoe obozrenie: gumanitarnye issledovaniya». 2013. № 3. S. 66-74

7. Bidagaeva S. D., Khantakova V. M. Dictant kak sredstvo formirovaniya osnovnykh inoyazychnykh kompetentsii obchayshihsia neyazykovykh vuzov. [Dictation as a tool for forming the main foreign language competences of students of non-linguistic higher schools]. Tsifrovoy universitet: sovershenstvovaniye organizatsii obucheniya i strategiya razvitiya obrazovaniya v usloviyakh tsifrovizatsii. Materialy vserossiyskoy nauchno-metodicheskoy konferentsii s mezhdunarodnym uchastiyem Tom. Vypusk 30 Ulan-Ude, Izdatel'stvo: Vostochno-Sibirskii gosudarstvennyi universitet tekhnologii i upravleniya, 2023 [Digital University: improving the organization of education and the strategy for the development of education in the context of digitalization Proceedings of the All-Russian scientific and methodological conference with international participation Vol. Issue 30 Ulan-Ude, Publishing house: East Siberian State University of Technology and Management, 2023], pp. 356-368.

8. Dzhunisbekov A. Singarmonizm v kazahskom yazyke. Alma-Ata: Nauka, 1980. 77 s.

Сведения об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта) **Даркулова Куляш Нурадиновна** – кандидат филологических наук, доцент кафедры «Практический русский язык для технических специальностей» ЮКУ имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан, 8-775-806-42-88, kdarkulova@bk.ru

**ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PEDAGOGICAL SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар/ тематические рубрики/ subject headings

**ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ
PEDAGOGY AND TEACHING METHODS**

FTAXP:14.35.07

<https://orcid.org/0009-0006-2196-0686>

<https://orcid.org/0009-0009-5432-3810>

Демеуов А.К., Алтаева Г.Н.*

к.педагог.н., доцент, ЮКУ имени М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
старший преподаватель, магистр, ЮКУ имени М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

**ИССЛЕДОВАНИЕ ФИЗИОЛОГИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ
КИБЕРСПОРТСМЕНОВ**

Автор-корреспондент: gna2006@bk.ru

Аннотация: В статье рассматривается теоретический анализ физиологических показателей киберспортсменов. Автором был проанализирован современные источники знаний в области киберспорта. На основе проведенного исследования были определены ключевые особенности развития сферы киберспорта. Показано, что оптимизация процесса интеграции физической подготовки со всеми другими видами спортивной подготовки является важнейшим инструментом в обеспечении соревновательной надежности киберспортсмена. Особое внимание обращается историю компьютерного спорта, киберспорт имеет поддержку крупнейших корпораций, которые вкладывают в развитие этого спорта ежегодно миллионы долларов. Что же касается физической подготовки киберспортсменов то она, по каким-то причинам, воспринимается ими только как составная часть психофизиологической подготовки. Совершенно очевидно, что уровень развития физических качеств не может быть прямым показателем уровня игры киберспортсмена.

Ключевые слова: киберспорт, цифровые технологии, спортивная подготовка, файтинги, спортивные симуляторы, стресс, соревнование

МРНТИ:14.35.07

<https://orcid.org/0009-0006-2196-0686>

<https://orcid.org/0009-0009-5432-3810>

Демеуов А.К., Алтаева Г.Н.*

педагог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан.
аға оқытушы, магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан.

ЗАМАНАУИ ӘЛЕМДЕ КИБЕРСПОРТТЫ БИБЛИОМЕТРИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Автор-корреспондент: gna2006@bk.ru

Түйін: Бұл мақалада спортшылардың физиологиялық көрсеткіштерін теориялық талдау қарастырылады. Автор киберспорт саласындағы заманауи білім көздеріне талдау жасады. Зерттеу негізінде киберспорт саласын дамытудың негізгі ерекшеліктері анықталды. Дене шынықтыруды спорттық дайындықтың барлық басқа түрлерімен біріктіру процесін оңтайландыру киберспортсменнің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етудегі маңызды құрал болып табылады. Компьютерлік спорт тарихына ерекше назар аударылады, киберспорт жыл сайын осы спортты

дамытуға миллиондаған доллар салатын ірі корпорациялардың қолдауына ие. Киберспортшылардың физикалық дайындығына келетін болсақ, оны қандай да бір себептермен олар тек психофизиологиялық дайындықтың бөлігі ретінде қабылдайды. Физикалық қасиеттердің даму деңгейі киберспортсменнің ойын деңгейінің тікелей көрсеткіші бола алмайтыны анық.

Кілт сөздер: киберспорт, цифрлық технологиялар, спорттық дайындық, жекпе-жек ойындары, спорттық тренажерлер, стресс, жарыс

IRSTI:14.35.07

<https://orcid.org/0009-0006-2196-0686>

<https://orcid.org/0009-0009-5432-3810>

Demeuov A.K., Altayeva G.N.*

Candidate of pedagogical sciences, assistant professor, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan
senior teacher, master, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF E-SPORTS IN MODERN WORLD

Corresponding author: gna2006@bk.ru

Abstract: The article deals with the theoretical analysis of the physiological indicators of esports athletes. The author analyzed modern sources of knowledge in the field of esports. Based on the conducted research, the key features of the development of the field of esports were identified. It is shown that the optimization of the process of integrating physical training with all other types of sports training is the most important tool in ensuring the competitive reliability of an esports athlete. Special attention is paid to the history of computer sports, esports has the support of major corporations that invest millions of dollars annually in the development of this sport. As for the physical training of esports athletes, for some reason, it is perceived by them only as an integral part of psychophysiological training. It is quite obvious that the level of development of physical qualities cannot be a direct indicator of the level of play of a cybersportsman

Key words: esports, digital technologies, sports training, fighting games, sports simulators, stress, competition

Введение

Современное общество характеризуется высокими темпами научно-технического прогресса, связанного с цифровыми технологиями. В результате научных разработок в области прорывных технологий начинают появляться новые виды спорта, такие как: «компьютерный спорт» и «спортивное программирование», называемые цифровыми. Это обстоятельство требует создания и внедрения соответствующих образовательных программ в высшие и средне-специальные учебные заведения, отражающие специфику цифровых видов спорта.

Актуальность исследования

Киберспорт в том виде, как мы его наблюдаем сейчас, берет свое начало с игры «Quake», сыгранной американскими студентами по Интернету в 1997 году. В современной истории киберспорт уже является развитым видом спорта, имеет поддержку крупнейших корпораций, которые вкладывают в развитие этого спорта ежегодно миллионы долларов.

Представление о киберспортсменах как о не особо спортивных или асоциальных игроках плавно устаревает. Большинство профессиональных игроков находятся не просто в отличной физической форме, они проводят по несколько часов в тренажерном зале каждый день - как и спортсмены в классических видах спорта.

В настоящее время казахская и зарубежная научно-методическая литература не восполняет в достаточной степени потребности компьютерного спорта по вопросам теории и методики спортивной тренировки. Существует серьезные пробелы в научно-методическом обосновании применения средств тренировки и отсутствии комплексных

методик для решения конкретных тренировочных задач во всех дисциплинах компьютерного спорта. Недостаточно внимания уделяется таким дисциплинам как файтинги, стратегии в реальном времени, техническим и спортивным симуляторам, а также соревновательным головоломкам. Одной из первых стран Мира, которая признала компьютерный спорт официальным видом спорта, стала Республика Казахстан.

Новизна исследования: Научное сообщество в последние годы проявляет особый интерес к киберспорту. Проводятся научные исследования, повышается роль практических научных работ, множество научных деятелей уделяют особое внимание оценке влияния компьютерных игр на здоровье киберспортсменов и геймеров. Например, немало исследований было посвящено определению уровня кортизола- «гормона стресса» у профессиональных киберспортсменов. Исследована физиологический анализ киберспорта в современном мире.

Цель исследования - теоретический анализ физиологических показателей киберспортсменов, на основе современной научной литературы.

Методы исследования

использован поиск данных с анализом источников по этой отрасли, сравнительный, библиографический обзор литературы и ученых исследующих данное направление, изложение конкретной концепции, обобщающий.

Теоретический анализ

Карьера профессиональных игроков завершается к 25-30 годам, в разных источниках возраст варьируется, но неизменно одно-завершение карьеры связано с снижением показателей когнитивных способностей, скорости реакции, времени принятия решения, памяти, внимания и т.д. [6,254].

Грячевой Д.В. (2018) было проведено исследование направленное на оценку влияния физиологических показателей на качество игры занимающихся компьютерным спортом, автором определены средние показатели частоты сердечных сокращений до и после занятий компьютерным спортом, средний показатель до игры составил 77-81 уд/мин, после игры 118-122 уд/мин [7,359].

По мнению некоторых авторов, профессиональные киберспортсмены, в том числе после окончания карьеры могут совершить переход в технические виды спорта или же быть привлеченными для работы в силовых структурах [8,10].

Так по результатам исследования Wing-KaiLam (2022) профессиональные киберспортсмены могут сохранять высокие показатели концентрации внимания в течение двух или трех игровых матчей. Усталость обычно проявляется во второй половине дня (48%) и вечером (28%). Исследование было проведено на 50 профессиональных спортсменах. Было проведено обследование для оценки характера усталости, уровня боли и жалоб. Физическое состояние оценивалось физиотерапевтами. Выявлено что 34% спортсменов часто чувствуют усталость и напряжение глаз. Более 10 процентов спортсменов жалуются на частые головокружения, а у 68 процентов они возникают периодически. Более 25 процентов испытывают онемение ног после 4 часов тренировки. Более 30 процентов участников страдали от головной боли, шейного спондилеза, тендовагинита пальцев и ринита. По оценке физиотерапевта, только у одного участника (2%) не было травм и негативных проявлений в состоянии здоровья связанных с тренировочной и соревновательной деятельностью. 46 процентов участников имели подтвержденные травмы хотя бы одной части тела, являющиеся следствием занятий компьютерным спортом. Наиболее распространенные жалобы: боль в шее, боль в пальцах и головная боль. На их долю приходилось 40 %, 38% и 32% случаев соответственно. Примерно одна четверть обследованных страдали от болей в пояснице и верхней части спины [12,8].

По результатам исследования Smith M. (2022) выявлены основные стрессоры киберспортсменов и их влияние на возможное появление проблем со сном, эмоциональное выгорание, социальную фобию и в том числе психические расстройства. Киберспортсмены в ходе тренировочной и соревновательной деятельности сталкиваются со специфическими требованиями, которые отличаются от тех, с которыми сталкиваются спортсмены традиционных видов спорта при высокой когнитивной нагрузке, которая включает внимание, обработку информации и зрительно-пространственные навыки. Кроме того, в то время как в большинстве видов спорта есть межсезонье и регламентированные периоды подготовки, киберспортсмены могут соревноваться в течение всего года. Это обусловлено в первую очередь большим количеством онлайн турниров, даты которых не согласуются с официальным единым календарным планом соревнований, а также с высоким требованием к рейтингу киберспортсмена, т.е. некоторые турниры он попросту не может пропустить. Существующее исследование показало, что элитные киберспортсмены вынуждены тренироваться в среднем 5,28 часа в день, в течении всего календарного года [13,626], что не может не вызывать психологический и физиологический стресс, причиной которого становится постоянная мотивация к соревновательной деятельности, и беспокойство о собственной результативности. Исследования, изучающие физиологическую реакцию на занятия киберспортом, показали, что спортсмены испытывают значительное увеличение частоты сердечных сокращений во время игры, вплоть до 120 ударов в минуту.

Результаты и обсуждение

Анализ современных исследований показал, что киберспортивные игроки высокой квалификации демонстрируют более высокие показатели мелкой моторики и времени реакции, чем игроки низкого уровня квалификации [9,10].

Аналогичным образом, воздействие киберспорта может способствовать развитию свойств внимания, в частности переключению внимания, умению отстраниться от ситуации, тренировке самоконтроля и релаксации.

По мнению Kleinman E. (2022) стать квалифицированным киберспортсменом – непростая задача, существует ограниченное количество киберспортивных школ и новичкам часто приходится учиться самостоятельно, в отсутствии экспертного руководства. В таких обстоятельствах обучение может быть сопряжено с неуверенностью и чувством неадекватности, что может привести к разочарованию и прекращению тренировок [10,12].

Особое внимание стоит уделить вопросам здоровья киберспортсменов, т.к. особенности тренировочной и соревновательной деятельности оказывают и негативное влияние на здоровье игроков [11,1281].

Как и во всех библиометрических анализах, недостатки анализа совместного цитирования связаны с фактом самоцитирования или с тем, что группа исследователей систематически цитирует другую группу и наоборот. Хотя этот факт менее вероятен при анализе совместного цитирования, учитывая, что целью анализа являются пары цитат, роль специалистов в области киберспорта жизненно важна для выявления некоторых аномалий.

Выводы и заключение

Подводя итоги исследования можно сказать, что анализ основных факторов стресса, с которыми сталкиваются киберспортсмены, позволил выявить наиболее существенные из них по степени своего негативного воздействия. Ими оказались: негативное отношение зрителей и недоброжелательная коммуникация внутри команды.

Список литературы:

1. Hollman K., Giel T. eSports-Competitive sports or recreational activity?//Sport management review. 2018. T.21. №1. C.14-20
2. Mendoza G. et al. The role of experience, perceived match importance, and anxiety on cortisol response in an official esports competition // International Journal of Environmental Research and Public Health. 2021. T.18. №6. C.2893
3. Коростелева М.М., Кобелькова И.В. Некоторые аспекты оптимизации рационов питания киберспортсменов // Гуманитарные, естественно-научные и технические решения современности в условиях цифровизации. 2021. С. 85-87.
4. Rhoden G. et al. Blood glucose levels in response to 1 hour of esports training: A pilot study // International Journal of Esports. 2021. T.1. №1.
5. Silva A.S., Correia M.V., Silva H.p. Invisible ECG for High Throughput Screening in eSports // Sensors.-2021. T.21. №22. C.7601.
6. Рудин А.А. Влияния возраста на результативность киберспортсменов /А.А.Рудин// Шаг в науку: сборник статей по материалам III научно-практической конференции института естествознания и спортивных технологий, Москва, 20 декабря 2019 года.- Москва: Московский городской педагогический университет, 2019. С.250-255.
7. Грачева Д.В. и др. Влияние физиологических показателей киберспортсменов РЭУ им ГВ Плеханова за качество игры // Направление 1 Совершенствование системы физического воспитания в образовательных организациях с учетом современных требований: реализация инновационных подходов и технологий. 2018. С.355.
8. Fisher J., Foust J. Girl Gamers, Soldiers, and Public Relations: Analyzing Gender Representation in US Army Esports // Journal of Communication. 2022. T.72. № 2. C. 165-186.
9. Toth A.J. et al. The effect of expertise, training and neurostimulation on sensory- motor skill in esports // Computers in Human Behavior. 2021. T.212. C.10
10. Kleinman E., Shergadwala M.N., Seif El-Nasr M. Kills, Deaths, and (Computational) Assists: Identifying Opportunities for Computational Support in Esport Learning // CHI Conference on Human Factors in Computing Systems. 2022. C. 1-13.
11. Майоренко И.А., Яцкевич Е.С. Негативное влияние киберспорта на общее развитие организма // Филологические и социокультурные вопросы науки и образования. 2021. С.1276-1283.
12. Lam W.K. et al. Health Risks and Musculoskeletal Problems of Smartphone-game Elite eSport Players: A Cross-sectional Descriptive Study. 2022. P.1-13.
13. Smith M. et al. Examining the Predictors of Mental Health in Esport Competitors // Healthcare. MDPI, 2022 T. 10. №4. C.626.

Referens list:

1. Hollman K., Giel T. eSports-Competitive sports or recreational activity?//Sport management review. 2018. T.21. №1. C.14-20
2. Mendoza G. et al. The role of experience, perceived match importance, and anxiety on cortisol response in an official esports competition // International Journal of Environmental Research and Public Health. 2021. T.18. №6. C.2893
3. Korosteleva M.M., Kobel'kova I.V. Nekotoryye aspekty optimizatsii ratsionov pitaniya kibersportsmenov // Gumanitarnyye, yestestvenno-nauchnyye itekhnicheskiye resheniya sovremennosti v usloviyakh tsifrovizatsii. 2021. S. 85-87.
4. Rhoden G. et al. Blood glucose levels in response to 1 hour of esports training: A pilot study // International Journal of Esports. 2021. T.1. №1.
5. Silva A.S., Correia M.V., Silva H.p. Invisible ECG for High Throughput Screening in eSports // Sensors.-2021. T.21. №22. S.7601.
6. Rudin A.A. Vliyaniya vozrasta na rezul'tativnost' kibersportsmenov /A.A.Rudin// Shag v nauku: sbornik statey po materialam III nauchno-prakticheskoy konferentsii instituta

yestestvoznaniya i sportivnykh tekhnologiy, Moskva, 20 dekabrya 2019 goda.- Moskva: Moskovskiy gorodskoy pedagogicheskiy universitet, 2019. S.250-255.

7. Gracheva D.V. i dr. Vliyaniye fiziologicheskikh pokazateley kibersportsmenov REU im GV Plekhanova za kachestvo igry // Napravleniye 1 Sovershenstvovaniye sistemy fizicheskogo vospitaniya v obrazovatel'nykh organizatsiyakh s uchetom sovremennykh trebovaniy: realizatsiya innovatsionnykh podkhodov i tekhnologiy. 2018. S.355.

8. Fisher J., Foust J. Girl Gamers, Soldiers, and Public Relations: Analyzing Gender Representation in US Army Esports // Journal of Communication. 2022. T.72. № 2. S. 165-186.

9. Toth A.J. et al. The effect of expertise, training and neurostimulation on sensory- motor skill in esports // Computers in Human Behavior. 2021. T.212. C. 106782

10. Kleinman E., Shergadwala M.N., Seif El-Nasr M. Kills, Deaths, and (Computational) Assists: Identifying Opportunities for Computational Support in Esport Learning // CHI Conference on Human Factors in Computing Systems. 2022. C. 1-13.

11. Mayorenko I.A., Yatskevich Ye.S. Negativnoye vliyaniye kibersporta na obshcheye razvitiye organizma // Filologicheskiye i sotsiokul'turnyye voprosy nauki i obrazovaniya. 2021. S.1276-1283.

12. Lam W.K. et al. Health Risks and Musculoskeletal Problems of Smartphone-game Elite eSport Players: A Cross-sectional Descriptive Study. 2022. P.1-13.

13. Smith M. et al. Examining the Predictors of Mental Health in Esport Competitors // Healthcare. MDPI, 2022 T. 10. №4. S.626.

Сведения об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта): Алтаева Гульноза Нурсеитовна - магистр, старший преподаватель. ЮКУ имени М.Ауэзова, 87757901141, gna2006@bk.ru

IRSTI: 576.78

<https://orcid.org/0000-0001-9722-9175>

Mamadaliyev S.T.*

master, teacher O.Zhanibekov, SKPU. Shymkent, Kazakhstan

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF FORMING THE PSYCHOLOGY OF A HEALTHY LIFESTYLE AMONG YOUTH

***Corresponding author:** sanzhar_sherlock@mail.ru

Abstract: This article is devoted to the socio-psychological aspects of the formation of a healthy lifestyle among young people. In modern society, the preservation and promotion of health is considered one of the most important values, but the level of interest and responsibility for a healthy lifestyle among young people varies. The study aims to clarify how young people's attitudes to health, their life values and behavioral characteristics affect how they lead a healthy lifestyle.

The article analyzes the psychological components of a healthy lifestyle, including motivation, self-control, social support and environmental factors. The reasons for the spread of bad habits among young people and their opposite effect on a healthy lifestyle will also be considered. Barriers and favorable factors in maintaining a healthy lifestyle of young people will be studied.

Keywords: healthy generation, healthy lifestyle, psychology of a healthy lifestyle, formation.

FTAXP: 576.78

<https://orcid.org/0000-0001-9722-9175>

Мамадалиев С.Т.*

магистр, оқытушы, Ө.Жәнібеков атындағы ОҚПУ. Шымкент, Қазақстан

ЖАСТАР АРАСЫНДА САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫ ПСИХОЛОГИЯСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

***Автор-корреспондент:** sanzhar_sherlock@mail.ru

Түйін: мақалада жастар арасында салауатты өмір салтын қалыптастырудың әлеуметтік-психологиялық аспектілеріне арналған. Қазіргі қоғамда денсаулықты сақтау және нығайту маңызды құндылықтардың бірі ретінде қарастырылады, алайда жастар арасында салауатты өмір салтына деген қызығушылық пен жауапкершілік деңгейі әрқилы. Зерттеу жастардың денсаулыққа қатынасы, олардың өмірлік құндылықтары мен мінез-құлық ерекшеліктері салауатты өмір салтын ұстануға қалай әсер ететінін анықтауға бағытталған.

Мақалада салауатты өмір салтының психологиялық компоненттері, оның ішінде мотивация, өз-өзін басқару, әлеуметтік қолдау және орта факторлары талданады. Сондай-ақ, жастар арасында зиянды әдеттердің таралу себептері және олардың салауатты өмір салтының қарсы әсері қарастырылады. Жастардың салауатты өмір салтын ұстанудағы кедергілер мен қолайлы факторлар зерттеледі.

Кілттік сөздер: салауатты ұрпақ, салауатты өмір салты, салауатты өмір салтының психологиясы, салауатты өмір салтын қалыптастырудағы әлеуметтік-психологиялық факторлар.

МРНТИ: 576.78

<https://orcid.org/0000-0001-9722-9175>

Мамадалиев С.Т.*

магистр, преподаватель, ЮКПУ им.О.Жанибекова. Шымкент, Казахстан

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПСИХОЛОГИИ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ СРЕДИ МОЛОДЕЖИ

***Автор-корреспондент:** sanzhar_sherlock@mail.ru

Аннотация: статья посвящена социально-психологическим аспектам формирования здорового образа жизни среди молодежи. В современном обществе сохранение и укрепление здоровья рассматривается как одна из важнейших ценностей, однако уровень интереса и ответственности за здоровый образ жизни среди молодежи различен. Исследование направлено на выяснение того, как отношение молодых людей к здоровью, их жизненные ценности и поведенческие характеристики влияют на то, как они ведут здоровый образ жизни. В статье анализируются психологические компоненты здорового образа жизни, включая мотивацию, самоконтроль, социальную поддержку и факторы окружающей среды. Также будут рассмотрены причины распространения вредных привычек среди молодежи и их противоположное влияние на здоровый образ жизни. Будут изучены барьеры и благоприятные факторы в поддержании здорового образа жизни молодежи.

Ключевые слова: здоровое поколение, здоровый образ жизни, психология здорового образа жизни, формирование здорового образа жизни.

Introduction

In the years of independence, the main goal was to build a just democratic society in our country, and consistent steps were taken towards this goal. Important results were also achieved in the construction of the civil society, which is the fairest social space that fully takes into account human interests and rights, and realizes his age-old dreams. Further formation of a healthy lifestyle in society, strengthening of population health, education of a physically healthy and spiritually rich young generation, ensuring wide involvement of citizens in physical education and sports are among the priorities of the active reform policy implemented in our country.

When talking about a healthy lifestyle, we are used to imagine that it is first of all getting rid of harmful habits that cause the human body to become sick. This term is explained primarily in relation to the activities of health workers. However, in the formation of a healthy way of life - body and mind, mind and perception directly depend on a person, so psychology, which is a science that studies the laws and secrets of the human psyche, is related to it. That's why there is a concept of healthy lifestyle psychology in the science of psychology, which looks at a healthy lifestyle first of all as a reflection of the human mind and thinking. Therefore, ensuring our health, which is necessary for each of us, like water and air, and getting used to a healthy lifestyle in order to achieve this, appears as a research subject not only of medical workers, but also of psychologists and the science of psychology.

Theoretical analysis

In this sense, when psychology studies from the point of view of human behavior, behavior and various psychological states in the formation of a healthy lifestyle: basically, what aspects of our psyche that seem to be a secret are related to the feeling of health, well-being and vitality of each of us, by managing it, we are our wealth. - what opportunities are available in our hands to maintain our health and the formation of the psychology of a healthy lifestyle, as a science and a useful practice that studies how to manage our own mental state, keep it moderate by timely progressing the changes in our consciousness, adapt to changing conditions, prevention in this regard is increasingly boldly entering our lives [1].

According to the sources, the psychology of a healthy lifestyle is a life aimed at maintaining and strengthening health by organizing daily life based on certain laws, and how life is, depends on how to organize one's life.

Health, a person's attitude to his health, should be considered as an important component of a person. It can be said that this field was created thanks to the fact that the society began to realize that it is unable to solve health problems on its own. "Risk factors" are associated with morbidity and mortality, so their study and assessment are relevant to both psychology and medicine [2]. However, based on the results of many studies, it should be noted that today the representatives of the medical field cannot solve the health problem on their own without turning to pedagogues and psychologists. The health problems of the medical workers themselves are

increasing year by year [3].

A number of socio-psychological problems are encountered in the formation of the psychology of a healthy lifestyle among the population, and especially among young people. Below we will try to think about some such social-psychological problems in the formation of the psychology of a healthy lifestyle.

First, it is true that the field of mental health, which is considered the basis of a healthy lifestyle, has become an area of major research in a short period of time. We should note that the following numbers prove this situation. If in 1975 there were 200 mental health care programs in the US, by 1990 such programs had increased to 5,000. Currently, they show significant economic efficiency. Currently, one in ten psychologists in the United States is dealing with one or another problem of mental health, and one in three articles published in English-language psychological journals is related to various aspects of this field [4] .

His comprehensive practical expression different organizational decisions is being strengthened with the help of For example , Great In Britain, «Nation health» document acceptance done if so , in Europe the mental and physical health to improve directed such initiative «Health all for».

Results and discussion

Health psychology field specialists not only general psychological preparedness, but also psychohygiene, psychoprophylaxis, as well as psychosomatic health and psychotherapy issues according to too deep knowledge have to be necessary.

Secondly, we often compare and contrast people living in the city and in the countryside, and put down some of the shortcomings in their way of life, saying, "Well, it's rural, there's no chance." But the way of life of a person has nothing to do with it, I think. No matter where or under what circumstances any person lives, he tries to make himself comfortable in the first place. Because this convenience determines his daily life, his lifestyle and health. Let's take a room created for our needs, which we simply leave in our daily life, enter and exit several times during the day. Some people have uncomfortable places where they go to the bathroom, where the wind blows from all sides, where it is not comfortable to sit, and we even see houses surrounded by rice paddies. Don't you say that it will be built from places that are difficult to go to in winter? Children walking on mud and snow cause them to get sick. So does it cost that much? Or is it a person's negligence, that is, not knowing what the consequences will be? When you see that such people have houses decorated with expensive furniture and equipment, spend money on extravagant weddings, you think that "they simply do not have the opportunity to make their toilet as in the brochure". Also, don't you tell me that there is no bathroom to wash in and out at least once a week? What if there is no hammam in the neighborhood or village? Even if all this is repeated again, it can be assessed as a lack of lifestyle culture and low spirituality in a person. As a result , we open the way to the origin of various diseases, especially for women, to become a disease spreading factor , and we openly show our lack of civilization. We are far from saying that all the people who live in the village are in such a situation, the opportunities created in some households can be said to be better than those of the city dwellers.

Thirdly, the ability to live a healthy lifestyle does not appear suddenly in a person, as it requires specific skills, it should be taught in the family from early childhood. This is one of the most important and responsible tasks of parents. All parents, while raising their children, always strive to be alert and watchful. This attention may be limited to standards such as checking that the child has enough things, is healthy, and regularly attends classes. For example, we wake up from sleep, our mind is busy with today's plans and their implementation, big and small, pleasant and unpleasant, but today's necessary and cannot be postponed. Our most important "concern" is our child. Waking up, bathing, feeding, dressing and taking him to kindergarten or school on time, we remember him again during our daily chores, we think he has come from school, we call and emphasize that he should be a good boy and do his lessons. When we come back from

work, we plunge into endless household chores, among which we check the child's lessons, whether we can spend a little time with him for a conversation or not... and the next day it repeats itself. We are so used to it that we hardly think about our actions, on the contrary, our brains are occupied with completely different thoughts during these actions. How did the child wake up? Did they help prepare breakfast, set the table? How did you go to school? How did they say goodbye? How did he respond to your last rebuke? How does he spend his time? Can it be distributed correctly? How is it being formed as a person in general? These and thousands of similar questions may seem to melt, but all these are the environment that creates the environment for the future member of the society to be formed as a person in the future.

Conclusion

According to our observations, it is necessary to find solutions to the following socio psychological problems that serve to solve the problem of forming a healthy lifestyle psychology among young people:

- to reveal the social and psychological aspects of the formation of the psychology of a healthy lifestyle from a pedagogical and psychological point of view;
- to study the experiences of foreign countries on the development of the psychology of a healthy lifestyle and reveal the scope and content of its use in the education system of young people;
- socio-psychological aspects of the development of healthy lifestyle psychology among young people, theoretically based on determining its effectiveness in practical experiments;
- to determine the place and position in the educational process of the educational system of forming the psychology of a healthy lifestyle of young people and to develop an effective system;
- development of socio-psychological trainings aimed at developing the psychology of a healthy lifestyle of young people, evaluating their content and effectiveness.

Summarizing the above, it can be noted that the psychology of a healthy lifestyle, on the one hand, refers to the physical health and maturity of a person, and on the other hand, the spiritual, ideological and mental health of a person is the basis of his full maturity as a person.

Only a person who feels healthy not only physically, but also socially and mentally can be an active member of society and benefit himself and others. After all, if the family and the young generation are healthy - the society is strong, if the society is strong - the country is stable.

Reference list:

1. Allen, I. (1988) Doctor sand their Careers. London: Policy Studies Institute.
2. Bennet, G. (1987) The Woundand the Doctor: Healing Technology and Powerin Modern Medicine. London: Seeker&Warburg.
3. Borril, C. S., Wall, M. A., West, G. E., etal (1996) Mental Healthof the Work for cein NHS Trusts. Leeds: Institute of Work Psychology, University of Sheffield&Department of Psychology, University of Leeds.
4. Саидов А., Джураев Р. Баркамолавлодни тарбиялаш-соғлом турмуш тарзини шакллантириш даспортнинг ўрни //Общество и инновации. 2021. Т.2. №. 2. С. 203-208. Саидов А. pedagogic mahorat: ёшларўр тасида соғлом турмуш тарзини шакллан тири шустувор вазифаси фатида //центр научных публикаций (buxdu. uz). 2020.Т.2. №. 2.
5. Саидов А., Джураев Р. Воспитание гармоничного поколения–роль спорта в формировании здорового образа жизни //Общество и инновации. 2021. Т.2. №.2. С. 203-208.
6. Saidov A. Historical root sof formation of heal thy life style culture psychologyin the family //International Journal of Pharmaceutical Research. 2020. Т.12. №. 4. С. 628-630.
7. Ismailovich A.S. Problems of improving psychology of healthy lifestyle of uzbek family // Scientificreports of Bukhara State University. 2020. Т.4. №. 1. С. 313-318.

8. Ismoilovich S. A. Socio-psychological problems of the formation of the psychology of a healthy lifestyle of families.

9. Ибрагимов Х.И. Педагогика и воспитание // Экономика и социум. 2021. №. 1-1 (80). С. 608-611.

10. Ibraimov Kholboy Ibragimovich. «Intensive methods of teaching foreign languages at university». (Вопросы науки и образования) 27 (39) (2018): 78-80.

11. Ибраимов Х. И. Педагогические и психологические особенности обучения взрослых //Academy. 2019. №. 10 (49). С. 39-41.

12. Ибрагимов Х. И. Организация самостоятельной работы студентов в условиях цифровизации вузовского образования //Наука и образование сегодня. 2020. №. 7 (54). С. 74-75.

Information about the author responsible for the correspondence (place of work, phone number, e-mail): **Mamadaliyev Sanzhar** - O.Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, lecturer of the Department of Special pedagogy. Shymkent, Kazakhstan. Sanzhar_sherlock@mail.ru, 87016334827

**ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БАҒЫТ
ТВОРЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ
CREATIVE DIRECTION**

**СӘУЛЕТ
АРХИТЕКТУРА
ARKHITEKTURA**

FTAXP: 18.49.07

<https://orcid.org/0000-0002-9096-2320>

<https://orcid.org/0000-0002-7669-7276>

<https://orcid.org/0000-0001-7443-4723>

¹Юсупов А.Н.*, ²Ажидинов А.С., ¹Юсупова А.А.

¹арх.кандидаты, доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

²техн.ғ.к., PhD., профессор, QAIU. Шымкент, Қазақстан

²PhD, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНҒА АРНАЛҒАН ЭКОҮЙЛЕРДІ ЖОБАЛАУ

***Автор-корреспондент: ArdakRK@mail.ru**

Аннотация: Бұл мақалада «жасыл энергия көздерінің» (ЖЭК) Қазақстандық өндірісін ұлғайтуға, яғни зерттеулерге, өндіріске және т.б. көбірек көңіл бөлу, олардың пайыздық үлесін ұлғайту жайлы айтылады. Атап айтсақ, Республика Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың баяндамасында жасыл экономикаға ерекше мән беріледі: «жасыл энергия көздерінің (ЖЭК) Қазақстандық өндірісін ұлғайтуға, яғни зерттеулерге, өндіріске және т.б. көбірек көңіл бөлу, 2030 жылға қарай оның үлесінің 15%-на қол жеткізу қажет». «ЖЭК пайдалануды қолдау туралы заң келесілерді қамтиды: «кадрларды даярлау және оқыту және жасыл энергия көздерін пайдалану саласында ғылыми зерттеулер жүргізу бойынша жағдайлар жасау».

Бұл жобаны іске асыру елдің жалпы энергетикалық ресурстарын 50% үнемдеуге мүмкіндік береді, өйткені Қазақстан географиялық жағдайы ЖЭК пайдалану үшін қолайлы. Осы мәселе бойынша авторлардың жарияланған мақалалары ТМД мен шетелдердегі ғалымдар мен баспалардың жоғары бағасына ие болды. Бұл жобадағы экоүй киіз үй пішінді болып келеді, жер бетінен 3 м тереңдіктегі дөңгелек алаңда орналасқан. Экоүй құрылымы геодезиялық күмбез тәріздес, жеңіл ағаш конструкциядан құралады, жалпы ауданы 16 кв.м. Дөңгелек пішінді жер асты алаңының жалпы ауданы 36 кв.м. Жер асты алаңына жартылай дөңгелек текпішек арқылы түсуге болады. Бұл жер асты алаңы шатыр пішінді жеңіл құрылғымен көмкерілген. Аталмыш шатыр мөлдір пластикпен тысталған, оған күн сәулесі жоғарыдан түседі. Алынған нәтижелер Қазақстанның жасыл экономикасын ілгерілетуге, фермерлерге, әскерилерге, геологтарға т.б. арналған тұрғын үй құнын төмендетуге ықпал етеді. Сонымен қатар кіші қабатты экоғимараттар, мысалы шеберханалар, қоймалар, гараждар т.б. салуға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: жерасты ғимараттары, күн мен топырақ энергиясы, экотермос, жеңіл күмбез құрылымдар, экология, экоүй, сәулет

МРНТИ: 18.49.07

<https://orcid.org/0000-0002-9096-2320>

<https://orcid.org/0000-0002-7669-7276>

<https://orcid.org/0000-0001-7443-4723>

¹Юсупов А.Н.*, ²Ажидинов А.С., ¹Юсупова А.А.

¹канд. арх., доцент, ЮКУ им. М.Ауезова. Шымкент, Казахстан

²PhD, профессор, QAIU. Шымкент, Казахстан

¹PhD, ЮКУ им.М.Ауезова. Шымкент, Казахстан

ПРОЕКТИРОВАНИЕ ЭКОДОМА ДЛЯ ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА

***Автор-корреспондент:** ArdakRK@mail.ru

Аннотация: В этой статье будут рассмотрены исследования в области производства источников зеленой энергии, в соответствии с поручением Президента Республики Казахстан, направленным на усиление внимания к развитию казахстанского производства возобновляемых источников энергии (ВИЭ) - от исследований до производства. Особое внимание уделено достижению цели, заключающейся в увеличении доли ВИЭ до 15% к 2030 году.

В докладе Президента Республики Касым-Жомарта Токаева особое внимание уделяется зеленой экономике: «необходимо уделять больше внимания увеличению казахстанского производства источников зеленой энергии (ВИЭ) – исследованиям, производству и т.д., достичь к 2030 году 15% ее доли». «Закон о поддержке использования ВИЭ включает в себя следующее: «Создание условий для подготовки и обучения кадров для проведения научных исследований в области использования зеленых источников энергии».

Реализация данного проекта позволит сэкономить 50% общих энергетических ресурсов страны, так как географическое состояние Казахстана благоприятно для использования ВИЭ. Опубликованные статьи авторов по этому вопросу получили высокую оценку ученых и издателей из СНГ и за рубежом. Экодом в образе юрты расположен на круглой площадке глубиной 3 м от поверхности земли. Общая площадь подземной площадки круглой формы составляет 36 кв.м. Это подземное пространство покрыто легким устройством в форме крыши. Крыша обтянута прозрачным пластиком, на который сверху падает солнечный свет. Полученные результаты способствуют продвижению зеленой экономики Казахстана, снижению стоимости жилья для фермеров, военных, геологов и др. Также позволяет строить малоэтажные эконом-здания (энергосберегающие): мастерские, склады, гаражи и др.

Ключевые слова: подземные здания, солнечная и почвенная энергия, экотермос, световые купольные конструкции, экология, экодом, архитектура

IRSTI: 18.49.07

<https://orcid.org/0000-0002-9096-2320>

<https://orcid.org/0000-0002-7669-7276>

<https://orcid.org/0000-0001-7443-4723>

¹Yussupov A.N.*, ²Azhidinov A.S., ¹Yussupova A.A.

¹PhD in architecture, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

²PhD, Professor, QAIU. Shymkent, Kazakhstan

¹PhD in architecture, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

DESIGNING AN ECO-HOUSE FOR SOUTHERN KAZAKHSTAN

***Corresponding author:** ArdakRK@mail.ru

Abstract: This article discusses increasing Kazakhstan's production of «green energy sources» (res), paying more attention to research, production, etc., increasing their percentage. The president of The Republic Kassym-Jomart Tokayev gave special attention to the green economy in his report: «it is necessary to pay more attention to increasing Kazakhstan's production of green energy sources (res) – research, production, etc., to achieve 15% of its share by 2030. «The law on support for the use of

renewable energy includes the following: «creating conditions for training and training personnel and conducting scientific research in the field of green energy use».

The implementation of this project will save 50% of the country's total energy resources, since the geographic situation of Kazakhstan is favorable for the use of renewable energy sources. The published articles of the authors on this issue were highly appreciated by scientists and publishers in the CIS and as well as abroad. The said eco-house is located on a round square in the shape of a yurt at a depth of 3 m from the surface of the Earth. The eco-house in the form of a yurt is located on a circular area 3 m deep from the surface of the earth. The total area of the circular underground platform is 36 square meters. This underground space is covered by a lightweight roof-shaped device. The roof is covered with transparent plastic, on which sunlight falls from above. The results obtained contribute to the promotion of the green economy of Kazakhstan, reducing the cost of housing for farmers, military, geologists, etc. It also allows you to build low-rise economy buildings (energy-saving): workshops, warehouses, garages, etc.

Key words: underground buildings, solar and soil energy, ecothermal, light dome structures, ecology, eco-house, architecture

Kіріспе

Қазақстанның кші қабатты құрылысында ЖЭК пайдаланудың жай-күйі авторлардың елімізде және шетелде жарияланған мақалаларында баяндалған [16,17,18]. Бұл басылымдарда энергия тұтыну бойынша Еуропалық деңгейге қол жеткізу үшін «Пассивті үй» және «нөлдік энергия тұтынатын үйді» іске асыру жайлы жазылған болатын. ЖЭК тиімді пайдаланумен фермерлерге, геологтарға, әскери қызметтегілерге арналған тұрғын үй салуға болады. Бұл жобадағы Экоүй киіз үй пішінді, жер бетінен 3 м тереңдіктегі дөңгелек алаңда орналасқан. Экоүй құрылымы геодезиялық күмбез болып келеді, бұл жеңіл ағаш конструкцияның жалпы ауданы 16 кв.м. Дөңгелек пішінді жер асты алаңының жалпы ауданы 36 кв.м. Жер асты алаңына жартылай дөңгелек текпішек арқылы түсуге болады. Бұл жер асты алаңы шатыр пішінді жеңіл құрылғымен көмкерілген. Аталмыш шатыр мөлдір пластикпен тысталған, оған күн сәулесі жоғарыдан түседі. Төменде экоүй құрылымы: кесіндісі және жоспары көрсетілген.

Кіші қабатты үйлерде күн, жер жылуы, жел -жасылэнергия көздерін (ЖЭК) пайдаланудың шет елдік тәжірибесі О.К.Афанасьеваның диссертациялық зерттеуінде жарияланды [2]. Соңғы жылдарда салынған экоүйлердің көптеген нұсқалары назар аударарлық, бірақ олар көбінесе жеке сұранысқа бағытталған, сондықтан өнеркәсіптік жаппай құрылыс талаптарына сәйкес келмейді [5].

Өздеріңіз білетіндей, ғимараттың энергия тиімділігі дәстүрлі және заманауи архитектураның маңызды көрсеткіші болып табылады. Мысалы, Еуропада ғимараттар энергия тиімділігі бойынша бірнеше топқа бөлінеді, соның тиімділері: «Пассивті үй» және «нөлдік энергия тұтынатын үй». :

Қазақстанның кші қабатты құрылысында ЖЭК пайдаланудың жай-күйі авторлардың елімізде және шетелде жарияланған мақалаларында баяндалған [7,8]. Бұл басылымдарда энергия тұтыну бойынша Еуропалық деңгейге қол жеткізу үшін «пассивті үй» және «нөлдік энергия тұтынатын үйді» іске асыру жайлы жазылған болатын. ЖЭК тиімді пайдаланумен фермерлерге, геологтарға, әскерилерге арналған тұрғын үй салуға болады. Төменде Қазақстан үшін ТЭК қолданатын ғимараттардың нұсқалары ұсынылады.

Мақаланың мақсаты

жергілікті құрылыс материалдарынан жаңартылатын энергия көздері бар кіші қабатты ғимараттарды жобалау және салу (Оңтүстік Қазақстан мысалында) болып табылады. Мақсатты іске асыру үшін мынадай міндеттер қойылды: Орталық Азияның дәстүрлі энергия тиімді ғимараттарының сәулеттік-жоспарлау және конструктивтік шешімдерін зерттеу (инсоляция, аэрация, температура, жергілікті құрылыс материалдарын пайдалану) ;

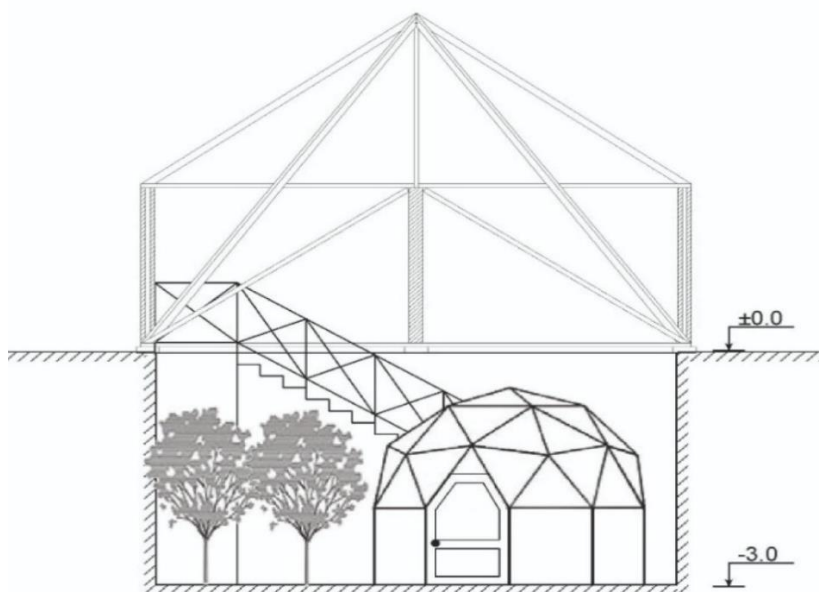
ЖЭК бар тұрғын және қоғамдық ғимараттардың энергия тиімділігін қамтамасыз ету; қысқы бақтың ландшафты дизайны, интерьер дизайны; ЖЭК бар аз қабатты қоғамдық, өндірістік және тұрғын үйлердің архитектуралық-жоспарлау және конструктивтік шешімдерін оңтайландыру бойынша жалпы ұсыныстар.

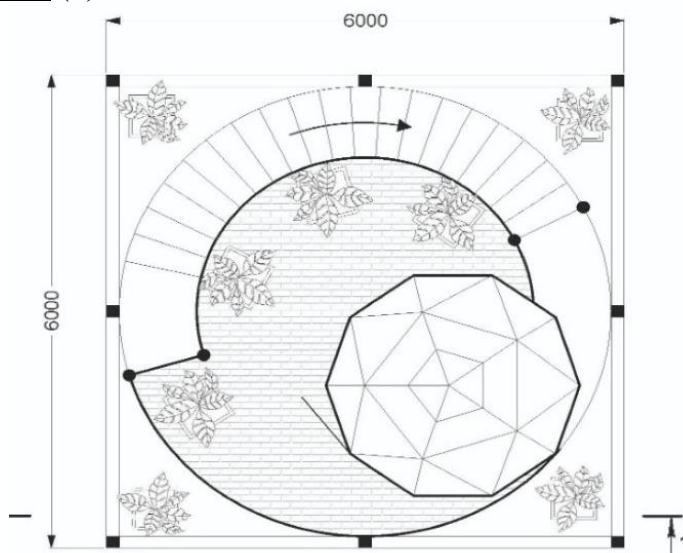
Зерттеу әдістері

Фермерлерге арналған жалпы ауданы 120 кв.м. экоүй салынатын болса, жерден төмен орналасқан «киіз үйлер» саны екеу немесе үшеу болады. Бұл кезде жер бетіндегі құрылымдар геодезиялық күмбез пішінді болады.

Теоретикалық анализ

ТЭК пайдаланатын экоүйді салып, оның энергия тиімділігін зерттеу үшін шағын мөлшерде жобаладық. Экоүй киіз үй пішінді, жер бетінен 3 м тереңдіктегі дөңгелек алаңда орналасқан. Экоүй құрылымы геодезиялық күмбез болып келеді, ол жеңіл ағаш конструкциядан құралады, жалпы ауданы 16 кв.м. Дөңгелек пішінді жер асты алаңының жалпы ауданы 36 кв.м. Жер асты алаңына жартылай дөңгелек текпішек арқылы түсуге болады. Бұл жер асты алаңы шатыр пішінді жеңіл құрылғымен көмкерілген. Аталмыш шатыр мөлдір пластикпен тысталған, оған күн сәулесі жоғарыдан түседі. Төменде экоүй құрылымының кесіндісі және жосапы көрсетілген (сурет 1).

Сурет 1. Экоүйдің кесіндісі және жоспары

Дөңгелек пішінді ішкі алаң қысқы бақ іспетті, мұнда докороативті ағаштар, гүлдер өсіруге болады. Жерден төмен жайғасқан экоүйдің құрылымдық шешімі жеңіл геодезиялық күмбез 6 секциядан жиналады. Сыртқы қаңқасы OSB-мен қапталады. Жылыту қабаты ретінде қол жетімді картон, киіз қолданылады.

Сурет 2. Фермерлерге арналған экоүйлердің сырт көрінісі.

Ұсынылған экоүйдің энергетикалық артықшылығы басым, өйткені жер қойнауы таусылмайтын энергия көзі болып саналады. Бұл жерде 3 м тереңдіктегі температура жыл бойына іс жүзінде өзгермейді, ол сыртқы ауаның орташа жылдық температурасына тең. Мысалы, батыс Еуропада 3 м тереңдіктегі топырақ температурасы тұрақты, яғни 10°C [4]. Зерттеу юарысында, оңтүстік Қазақстандағы елді мекендер үшін 3 м тереңдегі топырақ температурасы анықталды (кесте.1). Құрылыс нормаларына сәйкес, тұрғын үйдің жайлы температурасы 18°C болуы тиіс, мұндай температураны қамтамасыз ету үшін 100% энергия жұмсалады. Мысалы, Шардара қаласында салынған экоүй қыста $+16^{\circ}\text{C}$ тұрақты жылууды қамтамасыз етеді. Яғни олқажетті 18°C -тың 88,8% құрайды. Демек

Шардарада салынатын экоүйдің базисты энергиясы 88,8 пайызды құрайды.

Бұл жобадағы "экоүйдің" негізгі энергиясы жер қойнауынан алынады. Күн батареясын қосымша пайдаланса экоүйдің жылыту автономды түрде жүзеге асады.

Кесте 1.

Елдімекен	Змтереңдегі топрақтың отрташа температурасы ° С	Экоүйдің базисті энергиясы %
Алматы, Қызылорда	10	55.6
Тараз	10.7	59.5
Түркестан	12.1	67.2
Шымкент	12.2	67.7
Сарыағаш	14.6	81.1
Жетысай	15.6	86.7
Шардара	16	88.8
Орташа температура	12,65	70,3

Эксперименттік бөлім

Алдын ала есептеулерге сәйкес, "экоүй" типті ғимараттың құны Қазақстанның бәсекеге қабілетті компанияларының ғимараттарына қарағанда екі есе арзан болады (негізгі нығайтылған көрсеткіштердің салыстырмалы кестесі келтірілген). Мұнда үнемдеуге сыртқы қабырғалардың, іргетастың, шатырдың көлемін азайту және ЖЭК қолдану арқылы қол жеткізіледі. Жер асты үлгісіндегі "экоүйдің" энергия тиімділігін растау үшін қысқы және көктемгі кезеңдерде (температура, инсоляция, аэрация, ауа ылғалдылығы режимі және т.б.) "экотермостың" микроклиматын сынау жүргізілетін эксперименттік ғимарат салу жоспарлануда. Жобалық-сметалық құжаттаманы, ЖЭК бар тұрғын және қоғамдық ғимараттарды салу бойынша жалпы ұсынымдарды; тұтынушылардың сұранысына сәйкес оңтайлы сәулет-жоспарлау шешімдерін әзірлеу жоспарлануда.

Алынған нәтижелер Қазақстанның жасыл экономикасын ілгерілетуге, уақытша және Қолжетімді тұрғын үй құнын төмендетуге ықпал етеді және т. б. болжам бойынша, ЖЭК бар аз қабатты ғимараттардың негізгі тұтынушылары фермерлер, студенттерді, әскери және т. б. уақытша және Қолжетімді тұрғын үймен қамтамасыз ететін ірі қалалардың жеке секторындағы шағын бизнес өкілдері болады.

Қорытынды

Қазақстанның кіші қабатты құрылысында ЖЭК пайдаланудың жай-күйі авторлардың елімізде және шетелде жарияланған мақалаларында баяндалға. Бұл мақалада энергия тұтыну бойынша Еуропалық деңгейге қол жеткізу үшін: «Пассивті үй» және «нөлдік энергия тұтынатын үйді» іске асыру жайлы баяндалды. Ұсынылған экоүйдің энергетикалық артықшылығы басым. Өйткені жер қойнауы таусылмайтын энергия көзі болып саналады. 3 м тереңдіктегі температура жыл бойына іс жүзінде өзгермейді, ол сыртқы ауаның орташа жылдық температурасына тең. Мысалы, батыс Еуропада 3 м тереңдіктегі топырақ температурасы тұрақты, 10° С. Алынған нәтижелер Қазақстанның жасыл экономикасын ілгерілетуге, фермерлерге, әскерилерге, гологтарға т.б. арналған тұрғын құнын төмендетуге ықпал етеді. Сонымен қатар, кіші қабатты экоғимараттар: шеберханалар, қоймалар, гараждар т.б. салуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақстан в новой реальности: время действий» Послание Президента Республики Казахстан Касым-Жомарта Токаева от 01.09.2020.
2. Погода и климат Казахстана www.advantour.com > rus > kazakhstan > weather
3. Афанасьева О.К. Архитектура малоэтажных жилых домов с возобновляемыми источниками энергии. Диссертация Московского архитектурного института. 2012. 200 стр. С.15. <https://www.dissercat.com/content/arkhitektura-mal...>
4. Бобров И.А. Захаров А.В. Применение тепловой энергии грунтового основания для отопления и кондиционирования зданий. Пермский национально- исследовательский политехнический институт. vestnik.pstu.ru > get > _res > file.pdf >
5. Землянки третьего тысячелетия - от элитных особняков до норки хоббита. Современный энергоэффективный заглубленный насыпной и подземный дом <https://chrome-effect.ru/rasteniya/zemlyanki-tretego-tysyacheletiya-ot-elitnyh-osobnyakov-do-norki-hobbita/>
6. Юсупов А.Н.Юсупова А.А. и др. Сборное каркасное щитовое строение Патент РК № 4103 на полезную модель, 15.04.2019
7. Юсупов А.Н, Юсупова А.А.. и др. Экологические дома южного Казахстана на возобновляемых источниках энергии. Материалы 1 Международной научно-практической конференции «Наука и образование -2020» Нур-Султан-2020, стр.232-236.
8. Ardasher Namazbay, Akmaral Yussupova. Ecological houses of Southern Kazakhstan using renewable energy sources Smart and Sustainable Built Environment, ISSN: 2046-6099. United Kingdom, Emerald Publishing, №1, 2021, 5-20.

Referens liste:

1. «Kazakhstan v novoi realnosti: vremia deistvii» Poslanie Prezidenta Respublikı Kazakhstan Kasym-Jomarta Tokaeva ot 01.09.2020.
2. Qazaqstannyń aýarayı jáne klimaty www.advantour.com rýs «Qazaqstan» aýarayı
3. Afanaseva O.K. Arhitektýramaloetajnyh jilyh domov s vozobnovlaemymi istochnikami energii. Disertasiya Moskovskogo arhitektýrnogo institýta. 2012. 200 str. <https://www.dissercat.com/content/mazmuny-arkhitektura-mal...>
4. Bobrov I.A. Zakharov A.V. Primeneniye teplovoy energii gruntovogo osnovaniya dlya otopleniya i konditsionirovaniya zdaniy. Permskiy natsional'no- issledovatel'skiy politekhnicheskiy institut. vestnik.pstu.ru > get > _res > file.pdf >
5. Zemlyanki tret'yego tysyacheletiya - ot elitnykh osobnyakov do norki khobbita. Sovremennyy energoэффективныy zaglublennyy nasypnoy i podzemnyy dom <https://chrome-effect.ru/rasteniya/zemlyanki-tretego-tysyacheletiya-ot-elitnyh-osobnyakov-do-norki-hobbita/>
6. Yusupov A.N.Yusupova A.A. i dr. Sbornoye karkasnoye shchitovoye stroyeniye Patent RK № 4103 na poleznuyu model', 15.04.2019
7. Yusupov A.N, Yusupova A.A.. i dr. Ekologicheskiye doma yuzhnogo Kazakhstana na vozobnovlyayemykh istochnikakh energii. Materialy 1 Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii «Наука i obrazovaniye -2020» Nur-Sultan-2020, str.232-236.
8. Ardasher Namazbay, Akmaral Yussupova. Ecological houses of Southern Kazakhstan using renewable energy sources Smart and Sustainable Built Environment, ISSN: 2046-6099. United Kingdom, Emerald Publishing, №1, 2021, 5-20.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы): Юсупов Ардашер Намазбаевич - сәулет ғылымдарының кандидатты. «Сәулет» кафедрасының доценті, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан ardakrk@mail.ru

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT**

**ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
DIRECTION OF THE HUMANITARIAN SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

1	Торғаутова Ш.А.*
докторант специальности 8D01601 - «Подготовка педагога истории»
ЮКПУ им.О.Жанибекова, Шымкент, Казахстан
начальник Научного центра «История и этнология» ЮКУ им.М.Ауэзова.
Шымкент, Казахстан
СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВОЙ СТАТУС КАЗАХСКОЙ ДЕВУШКИ И
ЖЕНЩИН ПО СВОДУ ЗАКОНОВ 1885 ГОДА «ҚАРАМОЛА
ЕРЕЖЕСІ»	5
2	Қабыл А.Ә.*
аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ХVIII-XIX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ
ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫС ТАРИХЫ: ТӘУЕЛСІЗДІК. ТҰЛҒА.
ТАНЫМ	19

**ТҮРКІТАНУ
ТҮРКОЛОГИЯ
TURKOLOGY**

3	Ercan Alkaya.*, Ertuğrul Zorlu
Prof.Dr. Fırat University. Elazığ, Türkiye
Arş.Gör. Osmaniye Korkut Ata University. Osmaniye, Türkiye
THE PLACE OF THE OF THE BULGAR GROUP IN THE
CLASSIFICATIONS OF THE TURKIC DIALECTS | 26 |
|---|--|----|

**ӘЛЕУМЕТТАНУ
СОЦИОЛОГИЯ
SOCIOLOGY**

4	Дарибаева Р.Д.*, Сапарова Ю.А., Жолдасбекова Қ.А.
педагог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ЮҚУ. Шымкент, Қазақстан
педагог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ЮҚУ. Шымкент, Қазақстан
педагог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ЮҚУ. Шымкент, Қазақстан
ЦИФРАНДЫРУДЫҢ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ
ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТТЕРДІҢ ТИІМДІЛІГІНЕ ӘСЕРІ | 34 |
|---|--|----|

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PHILOLOGICAL SCIENCES

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ
ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРА
LINGUISTICS AND LITERATURE

- 5 **Данияр Ә.А.,* Ахметова М.К.** 45
8D02305 - «Филология» мамандығының докторанты.
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Астана, Қазақстан
филология ғ.к., профессор м.а.
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Астана, Қазақстан
ҚАЗАҚ ЖАСТАРЫНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ САНАСЫН
ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ИНСТАГРАМ ЖЕЛІСІНІҢ РӨЛІ
(ҚАЗАҚ ТІЛДІ КОНТЕНТ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)
- 6 **Даркулова К.Н.*, Тургынбаева Ж.М.** 56
к. филолог.н., доцент, ЮКУ им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан
старший преподаватель, ЮКУ им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан
СИНГАРМОНИЗМ КАК ПРИЧИНА ИНТЕРФЕРИРУЮЩЕГО
ВЛИЯНИЯ НА РУССКУЮ ПИСЬМЕННУЮ РЕЧЬ СТУДЕНТОВ-
КАЗАХОВ

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PEDAGOGICAL SCIENCES

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ
PEDAGOGY AND TEACHING METHODS

- 7 **Демеуов А.К., Алтаева Г.Н.*** 63
к. педагог.н., доцент, ЮКУ имени М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
старший преподаватель, магистр, ЮКУ имени М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
ИССЛЕДОВАНИЕ ФИЗИОЛОГИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ
КИБЕРСПОРТСМЕНОВ
- 8 **Mamadaliyev S.T.*** 69
master, teacher O.Zhanibekov, SKPU. Shymkent, Kazakhstan
SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF FORMING THE
PSYCHOLOGY OF A HEALTHY LIFESTYLE AMONG YOUTH

**ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БАҒЫТ
ТВОРЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ
CREATIVE DIRECTION**

**СӘУЛЕТ
АРХИТЕКТУРА
ARKHITEKTURA**

- 9 **¹Юсупов А.Н.*, ²Ажидинов А.С., ¹Юсупова А.А.** 74
¹арх.кандидаты, доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
²техн.ғ.к., PhD., профессор, QAIU. Шымкент, Қазақстан
²PhD, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНҒА АРНАЛҒАН ЭКОҮЙЛЕРДІ ЖОБАЛАУ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

М.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ М.АУЭЗОВА
M.AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN UNIVERSITY

«QAZAQTANÝ» республикалық ғылыми журналы
«QAZAQTANÝ» республиканский научный журнал
«QAZAQTANÝ» republican scientific journal

3 (23) 09 / 2024

Журналдың жариялануы бойынша жауаптылар:

Бас редактор:

Бесбаев Ғ.Ә. - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің Басқарма төрағасы – ректор м.у.а., физика-математика ғылымдарының кандидаты, доцент.

Жауапты редакторлар:

Боранбаев С.Р. - филология ғылымдарының докторы, доцент. М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының директоры;

Торғаутова Ш.А. - «Әлем тарихы» мамандығының магистрі, докторант. М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Тарих және этнология» ғылыми орталығының басшысы

Ответственные по выпуску журнала:

Главный редактор:

Бесбаев Ғ.А. - вр.и.о. Председателя правления - ректор Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова, кандидат физико-математических наук, доцент.

Боранбаев С.Р. - доктор филологических наук, доцент. Директор научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки» ЮКУ имени М.Ауэзова;

Торғаутова Ш.А. - магистр по специальности «Всеобщая история», докторант. Начальник Научного центра «История и этнология» ЮКУ имени М.Ауэзова.

Редакцияның мекен жайы: Шымкент қ., Тәуке-хан даңғылы, 5,
М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың баспаханасы, Қ.Рысқұлбеков көшесі, 3 корпус, 1 қабат.
Баспаға қойылған күні: 19.09.2024, Формат 60x80 ^{1/8} Тираж 500 дана
Көлемі: 16:1000. Тапсырыс №3895. 20.09.2024
Шымкент қаласы, Қазақстан Республикасы, 2024 © М.Әуезов атындағы ОҚУ